

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 34 (17171)

2006 чылдың
АПРЕЛЬ 1,
суббота

Номерни парлагже
дужааганы:

график езугаар – 21.00,
херек кырында – 21.30
Садар өртээ – 5 рубль.

Иркутск хоорайга 2006 чылдың март 29-та болган Сибирь федералдыг округтуң Чөвүлелинге Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг Анатолий Васильевич!

Чөвүлел хуралдың хүндүлүг киржикчилери!

Чурттуң хөгжүлдеси-биле чергелештир Сибирьниң хөгжүлдесиниң перспективалары хүн чурумундан дүшпейн турарына өөрүп тур мен. Бо айтырыгны округтуң удуртулганы чурттуң Чазааның, Сибирьниң эртем-шинчилел институттарының, Сибирь регионнарының губернаторларының киржилгези-биле ажылдап кылып турар. Сибирьниң хөгжүлдесиниң стратегиязын чоокта чаа шуптувус калбаа-биле чугаалашкаш, деткээнвис соонда ам «Сибирьниң социал-экономиктиг хөгжүлдеси» деп (2008–2020 чч.) тускай сорулгалыг программаның Концепциязын чугаалажып көрүп тур бис. Бо бай-байлак черниң ээлери бистер, шуптувус, маңаа сонургалдыг бис. Анатолий Васильевичиниң баштап турары автор коллективни кайы хире кайгамчык улуг ажылды кылып чорутканын билип тур мен. Сибирьжилерниң амыдыралында бар улуг нарын айтырыгларны, Россияның амгы

болгаш келир үезиниң үндезини болур бүдүн регионнуң хөгжүлдесиниң сайгарылгасын Концепцияда езулуг боттуг болгаш ыла-ылаалдыг кылган-дыр.

Сибирьде социал-экономиктиг кризис чоорту баргаш чурттуң чөөн чүгүнге күчүлүг болгаш экономиказы бүгү талазы-биле сайзыраан чер эвес, «ядылар зоназы», чаңгыс талалыг чиг эт экономикалыг чер эвес, а «буураан ядылар чурту» апаар чыгы. Ол айылдыг социал экономикалыг чурт апаар.

Сибирьниң геостратегтиг ужур-дузазы Сибирь регионун чурттуң Европа талазындан болгаш Хамаарышпас күрүнелер каттыжылгасындан мергезилдик кижилерни чурттадырын дүргедир чаа эрге-хоойлу, экономика болгаш организастыг хемчеглерни алыр ужурлуг дээрзинге чөпшээрэжип тур мен.

Концепцияны ажылдап кылырынга программа-сорулга аргазын ажыглаан, төлевилелди боттандыраарын хөй вариантылыг болурун саналдап турар бис.

Тускай сорулгалыг програм-

маже кириген төлевилелдерни үндезилээр төлевилелдерни кылыр талазы-биле улуг ажылды чоруткан, ооң үндезини кылдыр күш-ажыл, ажылчын күш болгаш материалдыг курлавырларны салган. Регионнарның социал туруштуг болуру база эки хөгжүүрү дээш эрге-чагырганың болгаш бизнестин кады ажылдаары чугула деп онзалал демдеглээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазааның парлалга албанының МЕДЕГЛЕЛИ

Кызыл хоорайда хуу бир солунга бо неделяда Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак чажыт байдалга криминал-биле холбашкан «ат-алдарлыг» кижилер-биле ужурашкан болгаш аңаа ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге бижээни кыйгырынынга холбаштыр дарый ап чорудар хемчеглерниң планын ажылдап кылган дээн дыңнадыг көстүп келген.

Ол дыңнадыглар эгезинден эгелээш, төнчүзүнге чедир журналисти истелге-даа эвес-тир, а политиктиг сорулгага көрдүнгөн хирчам-биле борашкан ыят чок нүгүлдүр дээрзин албан езуу-биле медегледип тур бис. Бис ону төлевирилг мегени авторларында-даа, аас-дылдыг хирлиг акша дээш кымга-даа херекчок, үне чок кайнаар-даа шываптып болур артынчы янзы-бүрү политиктиг чүүлдер чырыныч шилчий берген солунга-даа чугаалавайн тур бис — нүгүлдү дээш олар хоойлу езуугаар судка харыылаарлар. Бир-тээ, ук мегени улус-чоннуң ортузунга тарадырын бодап кылган болганда, бис республиканың чурттапчыларынга кыйгырыгны кылып тур бис.

Парлаттынып турар шак мындыг чүүлдер дээрге, Улуг Хуралче сонгулдалар талазы-биле кампанияны кезек бөлүгөжилгелерниң эгелээни-дир, ону олар Чазакка болгаш ооң Даргазынга удур информтастыг дайын кылдыр чажырып, чурттуң президентизинге

болгаш өске-даа билдингир политиктерге ону чедир сорулгалыг ыт-шимээниг кыйгырыглар-биле чорудуп турар. Ол дайынның, бодавыже, узамдык болуру чугаажок. Парламент сонгулдаларында чедир ам-даа каш айлар бар бооп турарында-даа эвес. А чүвениң ужуру — Ш.Д. Ооржактын эрге-чагыргаже чүткүп турар удурланыкчыларында бодунга дензи болгу дег ханы сайгартынып бодаттыг болгаш үндезиниң барымдааларың оларда чок бооп турары.

Оларның бөгүнде бодунга хамаарыштыр чугаалап болур чүүлү-ле — бөгүнде ажылдап турар эрге-чагыргаже оларның удур болуп турары. Шериг-оол Ооржактын дайзыны кылдыр бодун бараалгадыры — ишти-хөңнүнде чүү-даа артпаан политикан кижиге ол ышкаш реклама кайыын турар чүве деп? Күзүп катап сонгудуп алырынга идегеп турар чамдык депутаттарга ындыг чыдын-туруш чүүден ажыктыг болбайн аан. Бирээде, ооң артынга бодунга хоойлужудулга ажыл-чорудулганында кылбаан чүүлдерин чажырыптып болгай, азы дорту-биле чугаалаарга, кылбаан ажылын күүсекчи эрге-чагыргаже ыт чокка ажы-биле чууй каапкай. Ийде, Даргага бодун удурланыштыр тургузуп тура, оларның хөй кезини ол байдал-биле сонгучуларның мурнунга политиктиг деңизиниң болгаш ужур-дузазының талазы-биле деңнежип көөр бодалдыглар.

Республиканың чурттакчы

чону чөгөнчиг ындыг аргаларга алзыптар хире кенен сеткилдиг эвес дээрзинге идегээр бис. Сонгулдалар чоокшулаан тудум, информтастыг хөделишкиннер дыңзып, аар, улам кажар апаар, ону улус хөөредир байдал деп чугаалап болур. Ынчангаш баштайгы базымда-ла турамык чүүлдер көстүп келзе, оон ыңай хөделишкиннер кандыг аргалар-биле болурун бодал көрүңер. Катап сонгудуп алыр дээш удурланыкчылар хөлүн эрттире бээринге безин беле деп бодаар бис, информтастыг кызыгаарлаашкын чок байдал бистиң кудумчуларывыска чурум чок байдалдарны тургузуп кээп, республикада чогумчалыг байдалга салдарлыг бооп болур. Хүндүлүг номчукчулар, силерни бөгүн безин олче меге арга, нүгүл-биле чыгап турар-дыр.

Республиканың Чазааның Даргазы экстремизминиң кандыг-даа арга-хевирлеринге удур хөй-ниитиниң деткимчези-биле политиктиг нарын байдалды болгаш болуушкуннарның ындыг янзылыг сайзырап уламчылаарын болдурбазының талазы-биле боттуг хемчеглерни дөмей-ле ап чорудар. Ынчалзажок бистиң кижиге бүрүзү турум байдалды божаңадыр сорулгалыг, республикага хамаатыларга ниити көрдүнгөн чаңгыс аай моральдың, чурумнуң негелделеринден оранчок ырак бодунуң сорулгаларын база бодун сыгап турар массалыг информация чепсектеринге болгаш политиктиг бөлүктерге хамаарыштыр бодунуң быжыг хамааты туружун тодарадыр ужурлуг.

ВСЕРОССИЙСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
"ЕДИНАЯ РОССИЯ"
ТУВИНСКОЕ РЕГИОНАЛЬНОЕ ОТДЕЛЕНИЕ

Бүгү-россияның «Чаңгыс эптиг Россия» политиктиг партиязының Тывада регионалдыг салбырының политчөвүлелиниң хуралының ШИИТПИРИ

Кызыл, 2006 чылдың март 29, №170

Регионалдыг Политчөвүлелдин кежигүннериниң шупту саны 26 кижиге.

Хуралга РПЧ-ниң 18 кежигүнү болгаш регионалдыг контроль-ревизия комиссиязының даргазы олурушкан.

Хүн айтырыгы:

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2006 чылдың март 22-де пленарлыг хуралында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттарының Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге кыйгырыгны дугайында.

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының регионалдыг салбырының регионалдыг контроль-ревизия комиссиязының даргазы З.Ш. Ондарның болгаш күүскомнуң удуртукчузу М.И. Ондарның информациязын дыңнап танышкаш, политчөвүлелдин ДЕМДЕГЛЭЭНИ БОЛЗА:

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының пленарлыг хуралында Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң адынга кыйгырыгны белеткеп кылгаш база хүлээп алгаш, депутаттар ону «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының депутат каттыжышкынының инициативазы кылдыр бараалгаткан. Кыйгырыгны партияның депутат каттыжышкынының хуралында сайгарып чугаалашпаан база ону регионалдыг Политчөвүлел-биле дугуржуп сүмөлешпээн, ындыг чүүл болза, Чиңгине Чөвүлелдин бадылааны партияның депутат каттыжышкынының дугайында Дүрүмнү (п.1.2.4.) болгаш партияның Уставын хажытканы болур. Ук кыйгырыг хөй-ниитиге улуг шимээндашты болдурган, республикада политиктиг байдалды турум чок болдурарына чедирген. Партияга хамаарылгалының политиктиг демиселге көжеге кылдыр ажыглап, сонгулдаларның бетинде сан ажылдап алыр сорулга-биле депутаттар партияның 5,5 ажыг муң кежигүннериниң санал-аналын тооп көрбөй, регионалдыг салбыр-биле удур туржуушкуннуң оруунче үнген. Партияның эге салбырларының хөй-хөй санныг хуралдарына, күш-ажыл коллективтеринге, массалыг информация чепсектеринге депутаттарның хөделиглерин чидиг сойгалаашкына таварышкан.

Устүнде чүүлдерге үндезилеп, регионалдыг Политчөвүлелдин ШИИТПИРЛЭЭНИ БОЛЗА:

1. Партияның ат-алдарын баксыраткан, партияның политиктиг эрге-ажыктарына хора чедирген хөделишкиннери дээш «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Уставының 4.3.2 пунктузунга дүүштүр партияның одуруундан дараазында кижилерни үндүрер:

1. Виталий Монгушевич Бартына-Садыны
2. Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни
3. Виталий Григорьевич Вальковту
4. Каң-оол Тимурович Давааны
5. Анатолий Партизанович Дамба-Хууракты
6. Өнер Хүлер-оолович Ондарны
7. Василий Майлолович Оюну
8. Даваа Дүүштеевич Монгушту
9. Сергей Викторович Сафринни.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының депутат каттыжышкынының хуралында депутат каттыжышкынының удуртукчузу В.М. Бартына-Садының бүрүн эргелерин соксадырының дугайында, бо айтырыгны Чиңгине Чөвүлелдин Президиуму-биле дугуржуп чөпшээрешкиже чедир депутат каттыжышкынының удуртукчузунуң хүлээлгелерин Алина Викторовна Даржаага онаарының дугайында айтырыгны тургузарын сүмөлээр.

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырының Политчөвүлелиниң секретары

З.Ю. ДОРЖУ.

Шиитпир бир дем-биле хүлээп алдынган

Март 29-та Бүгү-россияның политиктиг «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада девискээр салбырының политчөвүлелиниң хуралы болган. Аңаа хамаарыштыр тайылбыр бээрин «Чаңгыс эптиг Россияның» Тывада девискээр салбырының күүсекчи комитетиниң удуртукчузу, политчөвүлелдин оралакчы секретары **Марат-оол Идамович Ондардан** дилээн бис.

— Девискээр салбырының политиктиг чөвүлелиниң хуралы-

га 26 кежигүнден 18 кижиге олурушкан. Хуралга 3 айтырыгны чугаалашкан. Баштайгы ийи айтырыг девискээр салбырының бирги кварталда кылып чоруткан ажылының түңнелдеринге хамаарышкан. Үшкү айтырыгга март 22-де ТР-ниң Дээди Хуралының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттарының Россияның Президентизи В.В. Путинниң адынга хүлээп алганы кыйгырыгны бижээниниң дугайында чугаа болган.

(Уланчызы 2-ги арында).

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Программаның бодунуң кедилг бодалды, кедизин бодааны сибирьжилерниң аажы-чаңчылдарына чоок-тур. Ооң үндезини регионнуң аажок улуг курлавырларына, чүгө чуртта эвес, делегейде эртем-техниктиг арга-шинээнге база дыка таарымчалыг туржунга болгаш сибирьжилерниң ажилгырына үндезилгендир.

Мындыг программаны деткир херек деп санап тур мен. Программаны ажилдап кылыр болгаш боттандырар федералдыг органнары даңзыда айтып каандыр. Россия Федерациязының регионнар талазы-биле ынчаар кылган. Саналдап турар программаны ажилдап кылган болгаш боттандырар күөскөч федералдыг органнарыны кылып каанынга чөпшээрерип тур мен. Ол дээрке Россия Федерациязының Регионалдыг хөгжүлдө талазы-биле яамызы, а күрүне чагыкчылары угланышкыннар аайы-биле Россияның яамылары болгаш агентилелдери болур.

Сибирьниң регионнарының хөгжүлдезиниң уjur-дузасын болгаш айтырыгын үези келгенин барымдаалаш, Сибирьни хөгжүдөр талазы-биле агентилелди тургузар, а угланышкыннар аайы-биле күрүне чагыкчызы Россияның яамылары болгаш агентилелдер турар уjurлуг деп бодап турар мен. Ол программаның күрүне чагыкчызы болур болгаш ооң төвү Новосибирск болур болза тааржыр.

Сибирь регионнарының экономиктиг хөгжүлдезинге бир кончук доктар бооп турар айтырыг — транспорт болуп турар. Тыва бо талазы-биле дыка берге байдалдыг. Ооң бүдүрүкчүлүг күштериниң хөгжүлдезинге шаптыктап турар чүве болза транспорт инфраструктуразының чедир хөгжүвээни болур, а кол-ла чүве республиканы чурттуң өске регионнары-биле тудуштуруп турар демир-оруктуң чок болуп турары болгай.

Тыва Республиканың транспорт хандырылганының бир угланышкыны болза «Енисей» деп М-54 федералдыг автоорукту (Красноярск—Кызыл—Моол-биле күрүне кызыгаары) калбартыры болгаш эде кылыры болуп турар. Минералдыг чиг этти, ооң иштинде хөмүр-дашты ажил-агыже кириштерери бо оруктуң эрттирер хире-шаандан хамаарылгалыг.

Абаза (Хакасия) — Ак-Довурак — Кызыл (Тыва) автооруун эде кылыры негетинип келген, а ол дээрке «Саян дээрбээни» бир кезээ ышкажыл. Чурттуң Чазаандан ол орукту федералдыг автотрасса кылдыр кылырын дилеп турар бис. Ол айтырыгны чаңгыс эвес удаа көдүрүп келген бис.

Абаза (Хакасия) — Ак-Довурак — Чадаана — Кызыл (Тыва) автооруун эде кылыры чугула апарганы дээрке, Сибирьни Моол болгаш Кыдат-биле харылзайыр транспорт коридорунун бир кезини-дир.

Тыва Республика дээрке харылзайыры берге девискээрлериг чер болгай, ынчангаш Сибирьге биче авиацияны катеп тургузары чугула, ону ам кылыр тускай сорулгалыг программага киририн сүмөлөксээни ийик мен.

Эртем-шинчилел институттарын кириштиргенивистен Курагино (Красноярск край) — Кызыл (Тыва Республика) демир-орукту тударының чугулазын бадыткап турар. Ону кылыры-биле күрүне эрге-чагыргазының органнары-биле чөпшээ-

режилгени кылган.

Төлөвилел Россия Федерациязының транспорт стратегиязынче кирген, оон ыңай федералдыг тускай сорулгалыг «2010 чылга чедир Россияның транспорт системазы чартыры» база Сибирьниң хөгжүлдезиниң стратегиязынче кирген.

«Ж» болгаш «ГЖ» маркалыг чурттуң хөмүр-дажының курлавырының эвээжээни баш удур чугаалап турар апарган. Ынчаар болза чуртка металлургия бүдүрүлгезин хандырыры бергедээр. Делегейниң металлургиязынга база эки шынарлыг кокс чиг эди чедишпестээн.

Ынчангаш, Тываже демир-орук киририниң илдене эки салдарындан, социал-экономика хөгжүлдезинден аңгыда, чурттуң кокс-химия болгаш металлургия бүдүрүлгелеринге херек болуп турарындан аңгыда **Азия-оокум океан регионунга даштыкы экономиктиг харылзааларны быжыглаарына ол дузалыг.**

Ынчангаш, бистиң бодалывыс болза, республикаже демир-орукту чүгө Элегестиң хөмүр-дажын сөөртүр эвес, Моолче болгаш Кыдатче транзит орукту тургузу болур, ынчан Транссибирь магистралына чиик апаар. Бо төлөвилелге эрге-чагырга биле бизнес кады ажилдаар. Эгезинде социал улуг болурун специалистер санап тур, күрүне 50 хуу капиталды салып кириер. Өске акша-хөрөңги хуу бизнестии болур.

Бо чүүлдеримге дүүштүр мындыг саналдарны кирип тур мен.

Бирээде, Сибирьни хөгжүдөрүниң талазы-биле федералдыг тускай сорулгалыг программаны хүлээп алырын дилээр. Ооң акшаландырышкыны чурттуң орулганынче кирип турар үлүүнге дүжүп турар уjurлуг. Мурнунда хүлээп алган программалардан аңгылангып турар чүвези болза, ооң федералдыг төптөн чүгө 15 хуу капитал салышкыннары хереглеп турарында. Ол эвээш деп санап турар мен. Ону улгаттырза чогуур.

Россияның Президентизиниң ол талазы-биле даалгазын алып уjurлуг бис.

Ийде, Сибирьниң экономиктиг хөгжүлдезин, ол үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезин Сибирь регионунга күрүнениң деткириниң үр үеде деткириниң болгаш инвестицияларны, күрүнениң холга алырының дугайында.

Үште, Сибирьни хөгжүдөриниң «Чаңгыс эпиг партияны» өмүнээзинден ооң удурткучулары Сибирьниң үр үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгы болур күрүне программаны кылдыр дилээр деп айтырыгны көдүрөр.

Чаңгыс эпиг россияжилерниң партияны программасы болурунук партияның удурткучуларына медегледеп саналдап тур бис.

Дөртте, Сибирьни хөгжүлдөзиниң талазы-биле Федералдыг агентилелди тургузарының айтырыг чугаалажыры-биле чергелештир РФО-нуң деңгелинге программаны боттандыраарының удуртурун база ону ажилдап кылып турар кижилерниң ажилын Сибирь регионнарында дүүштүрүп башкара улусту регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазының» бюджеттен акшаландыраар, регионнар аразының дугуржулгазы ону боттандыраар, акшаландырышкыны улгаттыраары-биле чедип алып.

Беште, Программаны ажилдап кылып турар үеде төлөвилелди даңзылап көөрүн регионнарга уламчылаарын сүмөлээр-дир мен. Олар саналдарны хүлээп ап турар. Субъект бүрүзүнүң саналдарын өөренип көөр.

Дыңнаанынар дээш четтирдим.

Эр-кызын көрзе чүл?

Чоокта чаа-ла боттарында бар бүгү аргаларны ажыглап тургаш, а ол дээрке — сөөлгү акша-көпөөк, хол-меге, кажар аргалар, эш-өөрге, дөргүл-төрелдерге чаннып тургаш, чоннуң кулаанга «лапша» азып, арага кудуп, көвей демей-ле күүсеттинмес азаашкыннар кылып тургаш, пат боорда «депутат» деп аттыг чаглаа дытты бээр-ге, ооң дамдылаарын канчап соксадырыл, ам чүнү канчалза экил деп бодалдардан ийлээр чыгыы, болдунар чүве болза «чүнү-даа берипсимзе, садыпсымза, «депутат» атты-ла артырып алзымза, аталдар-даа, эш-өөр-даа, төргүл-төрел-даа канчаар» дээр бодалдар ам бо хүнде бистиң соңгуп алганывыс «айбычыларывыста» дыка берге, караңгы дүн-биле демей кылдыр хөме таварып келгенин эскерип тур бис.

Ол, бүдери кончук нарын, айтырыгны амыдыралга боттандыраар дээш хөөкүйлер чүнү кылбайн турар дээр силер: лама-башкыларга барып ном номчутуруп, хам болгаш караң көрнүр кижилерге шөтөлгө салдыртып, федералдыг төпте таныыр билер эрге-дужаалдыг таныш-көрүжүнге долгалатудуп дээш, оон кеңерезе холмеге тарадып, актыг кижилерни карартыр, каралыг кижилерни агартыр садып дээр ышкаш.

Черле ынчаш төөгүдөн көрүп көөрге, кандыг-даа сүлчээ, кандыг-даа күрүнеге эрге-чагырга солушкуннары кылырда, кандыг-даа эрге-чагырга дээш демисел үезинде ол эрге-чагыргаже чүткээ кижилерни мурнунга тудуп алгаш чоруур кол камгалалы — ЧОН. Хөөкүй чонну тудуп тургаш, ол-ла чонун меделеп тургаш бодуну кара үзел-бодалдарын чедип ап чоруур кижилерни төөгүдө чөжени-даа көргөн бис.

Ам бо бистиң депутаттары-выстың үндүрүп эккелген Путинче чагаазын көөрге, база ол-ла чонну тудуп, «көрдүнөр бе, бис силер дээш Чазак-биле, Ооржак-биле тулчуп тур бис» деп, чоннуң маадырлары болур дээр сеткилдиг соңгулда бетиниң көвүк шуугазынаары-дыр ол.

Депутаттаар хуусаазы эвээжээн тудум-на, чамдык «мындагыларның» депутаттың «амдангы ширээзинге» оон ыңай олурар аргызы чок хире анаары, канчаптары аайын тыппайн, канчап билер чүвени, Путинниң талазынче чашпаалапса бичи

халас кежик чаштай бээр ирги бе дээр хевирлиг кээргенчиг ынаышкыннары-дыр ийин.

Хоойлужудулга палатазының Даргазы эш Оюн шак бо «шинде» Бичелдей акызынга бажын төөреттирип алган, «даарта дыка көвей акшалыг апаар бис дунмам, оон сенээ эңдерик камбээт садып бээр мен» дээш көгүдүптерге, ужа-тура отка-көске дүже берги дег атпаңайнып маңнап турар чаш оолак-биле демей бооп турар.

Кара кезээде хол-меге, нүгүлге, сүлчээге ынак, чоннуң бир-ле аарышкылыг черин ажыглап чоруур, ону мурнунга тудуп алгаш бодунуң күзелдерин чедип ап чоран Бичелдей ам база кады ажилдап турар эштери депутаттары «лапшалап» ажыглай каапкаң-дыр-ла.

Дээрги Бичелдей барык 17 чыл депутаттап турар амьтан-дыр бо, мынча чылдар иштинде чоннуң айбычызы бооп келгеш, хая көрүнүп көөр болза, чүнү кылыпканын ыңчаш? Куруг. Чаа-Хөлде, Улуг-Хемде, Арысканда чүү өскери берди, чүгө Бичелдейниң «лапшазындан» чоннуң аштаары харын-даа дам барган, а бодунуң тодуг-догаа, семис-шыыраан көрүнөрем. Ам черле чеже хире чоннуң ачызында мынчыл: кандыг-даа күш үндүрбейн чүү-даа чүвени чүгө экизин ап-чип, кандыг-даа чүвени чүгө кырынга хонуп, чер-делегейни кезип, эки чуртталга деп чүвени көрүп кээрил, ам черле черже дүжүп, карачал чоннуң чуртталгазынче кирип, ооң ажыг дерин денге улежир үе келген эвеспе, чеже бооруп черле. Азы Улуг-Хемде, Чаа-Хөлде Бичелдейден дээр кижик чок болуп турар болганы ол-дур аа?

Таанда мындыг арыг эвес сеткилдиг, бодунуң күзелин чедип аарда эш-өөр-даа, дөргүл-төрел-даа, өг-бүле-даа, уруг-дарыг-даа дивес, ажыг иди чоруур кижини канчап черле мынча чылдар иштинде шыдажып чоруур чон ыйнаан бо?

Моон соңгаар черле депутатты чүгө кангыс чыыштын үезинге соңгааш, ооң соонда чышка чаа депутат соңгуп ап турар болза эки деп бодаар мен, чоннуң төлептиг оолдар, кыстары төнгөн эвес, чүгө бичелдейлер, оюннар, дамба-хуурактар угааныг эвес.

Көрүнөр даан, Бичелдей ышкаш «чонум-чонум» деп, херектиг-херекчок черге бөдүүн чонну мур-

нунга тудуп алгаш авыастаар депутаттар кымнарыл дээрке, бо-ла-дыр бо — 13 депутат.

Шынап-ла, бир эвес чонум дээш карак кызыл ажилдаан дээр депутаттар болза, күөскөч органнарга ажилдазын, эр-кызын көрүп көрээлинер. Чоп-ла кончук радио-телевидениден дүшпес, «чонум ат болду, бо кончук куурумчу Чазак чонумну ат кылды» деп, хүннүң-данның алгырып-кышкырып, чоннуң кончук камгалакчылары апарганнар ийик, ол кезек депутаттарның аксы-мурнундан үнүп турар сөстөрениң езулуг ылаптын билип алып сорулгалык ыракта чурттап чоруур, оларның «лапшазын» чип чөгели төткен бөдүүн чоннуң аразына апарып каарын сүмөлээр-дир мен.

Ынчангаш, Бичелдейни Арыскан суурнуң чагыргазына кол специалист кылдыр, Дамба-Хууракты Качыктың чагыргазына, Даваа Каң-оолду Эйлиг-Хем суурнуң чагыргазына, Бартына-Садыны Шаңчы суурнуң чагыргазына, Оюну Хөлчүк суурнуң чагыргазына, Балчий-оолду Соң суур чагыргазына кол специалист кылдыр олурткаш көөр-дүр. Бичи болгаш шыдашпайн, каапкаш халчып чоруй баргылаза хөңнү-ле эвеспе.

Ол дээрке Хуралга ышкаш ийи холун карманнарже суп алгаш чалгаарып, бир өрээлге шай ижирик, оон өске өрээлге кофе ижирик, компьютерге кезер ойнап, холмеге чугаалажып, кылаштажып турары эвес-ле болгай.

Бо бүгүнү бжип турар чыл-дагааным дээрке, удавас келир соңгулдаларны бодап, ам база үстүнде чугаалааным ышкаш, хөй арага кудупкан, акша-көпөөк сунупкан (шынында кижини хандырыптар миллионнар бериптер харыктары бар эвес), суг-меге азаашкыннар кылып, «лапша» азып, таныыр-танывас-даа кижилеринче ыядыр арын чок аксын бар шаа-биле чара каттырып алган, кончук таныыр-билер эштери дег кылдыр чашпаалап келирлерге бүзүрөвейн, кичээнгейни улгаатырып, кончук бүдүштүрүп, угаан-ныг, ажилгыр, биче сеткилдиг, ооң мурнунда депутаттап чорбаан, езулуг чоннуң айбычылары соңгуп алырын күзээр-дир мен.

Эртине КУУЛАР.

Шиитпир бир дем-биле хүлээп алдыңан

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Маңаа хамаарыштыр март 24-түн хүнүнде политчөвүлелдиң хуралына контроль-ревизия комиссиязынга «Чаңгыс эпиг Россия» партияның депутаттар каттыжышкынының ол шиитпирни хүлээп алганын хынаарын дааскан турган. Контроль-ревизия комиссиязының даргазы З.Ш. Ондар баштаан комиссияның ажилдакчылары хыналда кылып чед бээр, депутаттар К.А. Бичелдей, В.М. Бартына-Сады «документилеривис эң чажыт черде шыгжаттырган», «оонар-моонар шын эвес» — деп, ол-бо чылда-гааннарга сылдап тургаш, документи-лерин көргүспээни-биле айтырыг хынаттынмайн барган. Ынчалзак контроль-ревизия комиссиязының кежигүннериниң депутаттар-биле ужуражып, чугаалашканындан түңнөп көөрге, ыңдыг хурал эртпээн. Ийде, бис, девискээр салбырының политчөвүлелиниң секретары З.Ю. Доржу-биле кады март 22-ниң хүнүнде фракцияның удурткучу В.М. Бартына-Садыга база В.Г. Вальковка ужурашкаш, боттарывыс талавыстан ажил-агыны сырый харылзаалыг чорударының дугайында чугаа кылып, национал төлөвилелдер талазы-биле политклубтун хуралынче чалаан бис, аңаа келбейн барган.

Ооң соонда, март 22-де депу-

таттар бо кыйгырыгы хүлээп алган, ооң иштинде 9 кижик партия кежигүнү бооп турар. Депутаттар ону үндүрөрдө фракцияга чугаалашкан-даа болза, ооң соонда ону девискээр салбырынга дыңнадыр уjurлуг турган. Бо барымдааны политчөвүлел хуралына чугаалажыр дээш чыылганывис ол, политчөвүлел кежигүннери боттарының талазындан 5 муң ажыг кижиниң адын тудуп алгаш, 9 кижик мындыг чүүл кылып турарына таарзынмайн, ону кончук шын эвес деп көрүп, чиди-биле буруу шалкан болгаш бир дем-биле шиитпирни хүлээп алган.

Массалыг информация чепсектериниң «Чаңгыс эпиг Россия» халдаашкын кылып турар, арай Чазактың талазынче чайлып, чаңгыс талалап турар, Улуг Хурал-биле орта ажилдавын турар деп дамчыдып турары шын эвес. Херек кырында алгаш көөр болза, девискээр салбыры бодунуң шугу-муну тудуп чоруп олурар. Чижек кылдыр алырга, эртен чылдың республика бюджетин хүлээп ап турар кончук берге үелер тургустунганда, девискээр салбыры Улуг Хурал биле Чазактың хары-салгалыг ажилдакчыларын чалап кыйгырткан, ынчалзак аңаа Улуг Хуралдан депутаттар келбейн барган.

Массалыг информация чепсектеринде сөөлгү 10-15 чылдарда

республиканың экономиктиг буурашкынына Чазак Даргазын буруудадыр турар. Херек кырында алгаш көөр болза, ол-ла чылдарда В.М. Оюн, В.Г. Вальков, А.П. Дамба-Хуурак, К.А. Бичелдей республиканың удуртулгазынга хары-салгалыг эрге-дужаалдарны ээлеп турганнар. Чүгө ынчан хемчег албайн барганыл база ам кээп хуусаазы төнүп, соңгулда чоокшулап олурда, мындыг айтырыг көдүрүп турары деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Харысалганы бо даргалар шупту деңге чүктээр болза эки-дир. Оларны боттары ушта халып чоруй баргаш, бир кижик бурууну чая кааптары чөвүлелдиң кежигүннери дорту-биле буруу шаап турар. Депутаттарың талазындан сөөлгү үеде ол-ла массалыг информация чепсектеринге чонга муңгаранчыг хөй санал-оналын берип турарын көөрге, шүгүмчүлөлдөн башка, чогулчалыг ажил-херекчи арга-сүме кылган чүүл чок боор-дур. Девискээр салбырында шүгүмчүлөлдө турар, ында депутаттар чок-даа деп турар, шынында ыңдыг эвес, депутаттар бар болгай. Ол бүгү шүгүмчүлөлдөрни айтырыгы эки билбейн турар улустарже угландырган деп чүве билдингир.

Бистиң корр.

ТР-ниң Чазааның отчедунга хамаарыштыр

Радислав БАЯН,
ТР-ниң саң-хөө сайыды:

"ҮШ ДЕННЕЛДИҢ БЮДЖЕДИ КҮҮСЕТТИНИИ ЭГЕЛЭЭН"

2005 чылда республиканың социал-экономика хөгжүлдүзү дугайында Тыва Республиканың Чазааның отчедун сайгарып чугаалажып турган үеде бюджет, үндүрүлгелер болгаш акша-чээли харылзааларының дугайында чурттакчы чондан эвээш эвес айтырылгалар салдынып турган. Ынчангаш республиканың Саң-хөө яамызы тургустунуп келген айтырылгаларга хамаарыштыр кыска тайылбырны бээр журга таварышкан.

Кадык камгалалынче 1708,6 млн. рубльди чоруткан, ооң иштинде Ыаап-ла медицинаның камгаладылганының фондузунче 441,7 млн. рубльди. Республиканың каттышкан бюджетинче ол адырның ниити чарыгдалының үлүү 18,8 хуу болган. Социал политика боттандырат талазы-биле хемчеглер болгаш социал хандырылга албан черлерин акшаландыратын 2004 чыл-биле деңнээрге, 291,8 млн. рубльге көвүдеткен. Культура, уран чүүл, кино албан черлеринче 274,3 млн. рубльди чоруткан, 2004 чылга турган деңнелден ол 23 хуу хөй болган.

Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлериңе күрүне деткимчезиниң хемчеглерин хандырат сорулгага отчеттүг чылда 86,4 млн. рубльди үндүргөн. Чыгыт-энергетика комплекзиниң болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйның саң-хөө деткимчезинге 155,1 млн. рубльди чарыгдан. Ол бүдүрүлгелериниң турум ажилдаар аргалыгын хандырган болгаш чылыдылга сезонунга чогуур үезинде белеткенип алыр арганы берген. Ниити түндүк чурттакчылыг черлериниң чаагайжыдылганыңче — 51,8 млн. рубльди, бүдүрүлгелериниң карылгаларын дуглаарыңа — 38,9 млн. рубльди чоруткан.

Федералдыг бюджетте республиканың күрүне өрезин кызырат талазы-биле ажилдар кылдынып чоруп турар. Ону 80,1 хууга эвээжеткен болгаш 2006 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле ол 225,1 млн. рубльде келген бооп турар. Үш деңнелдиң бюджетче шилчириңге белеткел ажилдарыңа хамаарыштыр чуну чугаалап болурул дизе, Тыва Республиканың 2006-2008 чылдарда саң-хөө планын бадылаан, «Тыва Республиканың бюджеттериниң аразында харылзаалар дугайында» хоойлулар, тус чер бот-башкарылга органның оларга көрдүнгөн чамдык күрүне бүрүн эргелери-биле быжыглаарының дугайында нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары хүлээп алдынган.

2003 чылдың октябрь 6-да № 131 «Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыратынга белеткел хемчеглер 2005 чылдың дургузунда чоруттунган.

Хоорай округтарының, муниципалдыг районнарның, хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлериниң бюджеттерин планнаарының талазы-биле 10 методиктиг сумелерни ажилдап кылган болгаш муниципалдыг тургузулгарже чоруткан. 1149 нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларыңа хүлээп алган, ооң иштинде хоойлу төлөвилелдери — 26, кожууннарның төлээлекчилер хуралдарының шийтирилери — 119, хоорай округтарының төлээлекчилер хуралдарының — 16 болгаш чурттакчылыг черлериниң төлээлекчилер хуралдарының шийтирилери — 984. Тус чер чарыгаларының бухгалтер болгаш экономика албаннарының ажилдакчыларыңа, чагыргаларыңа чаа соңгуттурган даргаларыңа болгаш тус черниң төлээлекчи органның депутатыңа үндүрүп болгаш бюджет хоойлу-дүрүм актыларыңа үндүрүп болгаш үндүрүлгелериниң база бюджеттерни планнаарының болгаш оларның күсүлдүзүниң талазы-биле семинарларны, өөредилге кичээлдерин организастаан. 2006 чылдың январь 1-ден

эглеп Тыва Республикада үш деңнелдиң бюджет күүсеттиниң турар: республиканың бюджет, хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарның бюджет, хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлериниң бюджет.

Саң-хөө-бюджет хайгааралыг бистиң яамының ажилдакчылары доктаамал чорудуп келген. Республиканың саң-хөө-бюджет хайгааралыг талазы-биле албан 9,3 млн. рубль акша-хөреңгини көрдүнгөн сорулгазыңдан өскээр ажыглааның илереткен, ооң иштинде республика бюджетинде 3,5 млн. рубль, муниципалдыг тургузулгар бюджетинде — 5,8 млн. рубль, акша-хөреңгиге болгаш материалдыг үнелиг чүүлдерге дугадал 4,1 млн. рубль болган, ооң иштинде Мөңгүн-Тайга, Тожу болгаш Өвүр кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның албан черлеринде, «Кызылфармация» МУБ-та. Тыва Республиканың Чазаа Мөңгүн-Тайга кожууннуң бюджетиниң күсүлдүзүңге, Кызыл хоорайның муниципалдыг албан черлериниң саң-хөө ажил-агый чорудулгазыңга, «Тывакиновидеотөп» КУБ-ка болгаш ЯК-42 самолеттун ажылгалыңа хамаарыштыр чоруткан хыналдаларның түңнелдерин көргөн.

Саң-хөө хажыдышкынарның болдурганы дээш чурум харысалгазыңга албан-дужаалдыг 30 кижини, ооң иштинде 22 удуртукчуну онааштырган. Ооң-биле чергелештир 30 ревизия болгаш хыналдалардан 51,3 млн. рубль түңнүг саң-хөө хажыдышкынарлыг материалдарны хоойлу-дүрүм органныңче дамчыдып берген, оон 17,8 млн. рубль түңгө 6 кеземче херээн оттурган.

Акша-чээли политиказында байдал чүгээртеп орар. Республиканың банк секторунуң хөгжүлдүзүңге чогумчалыг угланышкының байдалдар камгаланып артып турар. Чээли бээриниң чаа арга-хевирлерин, ооң иштинде, биче бизнеске, ипотекага болгаш херегелге хамаарыштыр банкылар шингээдип алган. Банкыларның агар санында чурттакчы чоннуң 692,7 млн. рубль акша-хөреңгизи хаара туттунган. Хамаатыларның салышкыныңа 25 млн. рубль түңнүг хууларны немей санаан.

Бүдүрүлгелерге болгаш чурттакчы чонга берген чээлиниң ниити хемчээли 2004 чылда турганы-биле деңнээрге, 1,5 катап көвүдүүн болгаш чыл төңчүзүңде 1806,5 млн. рубль болган. Ооң 35 хуузуң бүдүрүлгелерге бүдүрүлгө ажил-чорудулгазың калбартып алырыңга берген, ооң иштинде үлетпүрүнү казып тывар бүдүрүлгелеринге — 19,5 хуу, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге — 5,6 хуу, энергетикага, тудугга, транспортка болгаш харылзаага — 5,4 хуу. Херегел чээлилериниң хемчээли хенертен дыка өскөн, 855,8 млн. рубль түңгө 5772 дугуржулга кылдынган. Ипотека чээлиниң хемчээли чыл дургузунда 60,2 млн. рубль болган.

Тыва Республиканың «Тыва Республика бюджетиниң дугайында» хоойлу, а ол ышкаш муниципалдыг тургузулгарыңа 2006 чылда бюджеттерни чаа саң-хөө чылыңга чедир ажилдап кылдынган болгаш хүлээп алдынган. Бо чылдың январь 1-ден эглеп республикада үш деңнелдиң бюджет системазы ажилдап эгелээн, ооң күсүлдүзү дээш ажилдаар апаар бис.

Алаштың Кара-Хөлүнүң кижилери

• Фото-медээлер •

Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл сумузунуң болгаш «Кара-Хөл» совхозтун социал экономиказын хөгжүдөр херекке Шериг-оол Байды эвээш эвес күш-ажылчы үлүүн кириген. Бодунуң төрүттүнгөн, өскөн чериниң бурунгаар сайзыралы дээш сагыш-сеткили аарып чоруур кижилерниң бирээзи.

Шериг-оол Соянович чээрби хире чылдың дургузунда чолаачылап келгеш, ажил-агыйны хөгжүдеринге кончуг чугула хөй чүктөрни сөөрткен төлөптүг кижиге. Кажан сарлык кадрчылары херек болу бээрге, ооң өг-бүлезин бо ажилче чоруткан. Аңаа база-ла ажил-ишчин көргүскөн. Сарлыктың баш санын өстүрер, чаш төлүн менди камгалап алыр талазы-биле мурнакчыларның саныңа ол кирген. Өг-бүлениң херээжен ээзи Мария Бопаловна саанчылап ажилдааш, бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турган.

Сөөлгү чылдарда Байдылар боттарының хуузунда дузалал ажил-агыйн кылып чоруурлар. Олар бо чылын Огар хемниң иштинде кыштаан, шээр болгаш бода малы хур кыш ашкан.

Чурукта: малчыннар Шериг-оол биле Мария Байдылар уйнугу-биле.

Александр Делгерович Иргит Даштыг-Хөлдүн Көзөр-Аксында кыштап турар. Аңаа чеде бергеш, ооң ажылы, амыдыралы-биле танышкан бис. Бо дээрге «Кара-Хөл» совхозка хөй чылдарда малчыннаан, чолаачылаан дуржулгалыг ишти болду. Ол аңнаарыңа кончуг мергелдиг, чылдың-на эвээш эвес диңни, кишти болгаш өске-даа аңнарны өлүргөш, олчалыг болуп турар.

Александр Иргиттин өөнүн ишти Тамара Тоюновна (чурукта) база эрес-кежээ, ажил-иши кижиге. Он беш чыл ажыг мал кадарып келгеш, малдын баш санын бүрүн камгалап алыр, чаш төлүн менди доруктурар талазы-биле эки көргүзүлгелерни чедип ап келген. Амгы үеде Александр Иргит биле Тамара Күжүгет боттарының хуу ажил-агыйн кылып, шээр болгаш бода малды өстүрүп турар, бо кышты олары хур ашкан.

Владимир Хүргүлович Күжүгет Даштыг-Хөлдүн Дөргүн-Аксында кыштап орар. Ооң аалыңга чеде бергеш, ажил-ижи-биле таныштывыс. Малчынның коданында 300 хире шээр, 40 хире бода мал бар, оларны кыштан хур ажырат дээш оларын, сугадын шын таарыштырып келген малчыннар болду, ооң түңнелинде мал кыштан хур ашкан. Малчыңа Вадим, Владимир, Зинаида Күжүгеттер дузалажып турар. Малчын чылдың-на малдың чаш төлүн менди камгалап алырыңа сагышты салып келген. Бо чылын база-ла эвээш эвес чаш хураганны доруктуруп алырыңа бүзүрелдиг. «Малдың баш санын өстүрер дээр болза, төрүүр малдарны эки ажаар, азыраар, хумагалаар, оларның чаш төлүн менди доруктуруп хемчеглерни малчын кижиге алыр хүлээлгели» деп Владимир Хүргүлович чугаалаар болду.

Чурукта: малчыннар Владимир биле Зинаида Күжүгеттер. Фото-медээлерни Таан-оол ХЕРТЕК биле Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ белеткээн.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

2006 чылдың январь-февральда
Тыва Республиканың
социал-экономиктиг байдалы

Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери экономиктиг ажил-чорудулганың мындыг хевирлерин кирип турар: казымал байлактарны казып тывары, бол-баазырадыр бүдүрүлгелер бол-гаш бүдүрүшкүнү база электри энергиязын, газты болгаш сугну хуваары. Бир эвес 2004 чылда барааннарны бүдүрүп үндүрери болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң көргүзүлгелерин ниити экономиканың кол көргүзүлгелери кылдыр кириштир ап турган болза, амгы үеде ажил-агый субъектилериниң үнелелин бодунуң күжү-биле чедирген ачы-дузаның болгаш күүсеткен ажилдарнын, бодунуң бүдүргөн барааннарынның чүдүрүп чоруткан түнүнүң өртээ-биле көргүзүп турар.

2006 чылдың январь-февральда үлетпүр бүдүрүлгелери бодунуң бүдүргөн барааннарын чүдүрүп чорутканы, бодунуң күжү-биле ачы-дуза чедирилгези бол-гаш күүсеткени ажилдарнын (хуу сайгарлыкчыларны кириштир) түңү 429 млн. рубль болган. Ол хемчээлдин улуг үлүү электри энергиязын, газты болгаш сугну хуваап база бүдүрүп үндүрери-биле ажилдап турар бүдүрүлгелерге онаажып турар.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң индекси (көргүзүлгелер, деңнештирген өртектер-биле бүдүрүлгениң калбарганында өскерлишкиннерни бадыткап турар) эрткен чылдың январь-февральда деңнээрге, 103,5 хуу, ооң иштинде казымал байлактарны казып тыварының хемчээли 11 хууга өскен, ол хире хууга электри энергиязын, газты болгаш сугну хуваары бол-гаш бүдүрери баткан, болбаазырадыр бүдүрүлгелер продукция бүдүрерин ниитизи-биле ийи катап улгаттырган.

2006 чылдың январь-февральда көдээ ажил-агыйның шупту көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлери (ажыл, ачы-дуза) бүдүргөн продукциязының хемчээли (көдээ ажил-агый организациялары, арат (фермер) ажил-агыйлары, чурттакчы чон) амгы күштүг өртектер-биле санааны 142,7 млн. рубль болган азы 2005 чылдың деңнештирген өртектери-биле 91,9 хуу болган.

2006 чылдың март 1-де көдээ ажил-агыйның шупту көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлери деңнештирген мыйыстыг бода малдың баш саны 95,8 муң баш болган (эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 3,3 хууга эвээжээн), ооң иштинде төрүүр инек — 41,1 муң баш (5,8 хууга эвээжээн), хой, өшкү — 692,3 муң баш (5,9 хууга эвээжээн), хаван — 27,7 муң баш (2,3 хууга), чылгы — 24,2 муң баш (6,6 хууга эвээжээн). Малдың баш санының структуразында мыйыстыг бода малдың 77,1 хуузу, хой, өшкүнүң 53,8 хуузу, чылгының 66,7 хуузу, хаванның 89,0 хуузу чурттакчы чоннуң ажил-агыйларында онаажып турар.

2006 чылдың январь-февральда санаашкын-биле алырга, ажил-агыйларның шупту деңнелинде эрткен чылдың январь-февраль-биле деңнээрге, мал ажилының продукциязын бүдүрери баткан.

Тыва Республиканың автомобиль транспорту-биле 2006 чылдың январь-февральда 252,6 муң тонна чүктү сөөрткен, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, чүк сөөртүлгези 11,7 хууга баткан. Чүк саарылгазы 14,2 хууга өскен болгаш 41,4 млн. тонна-километр болган.

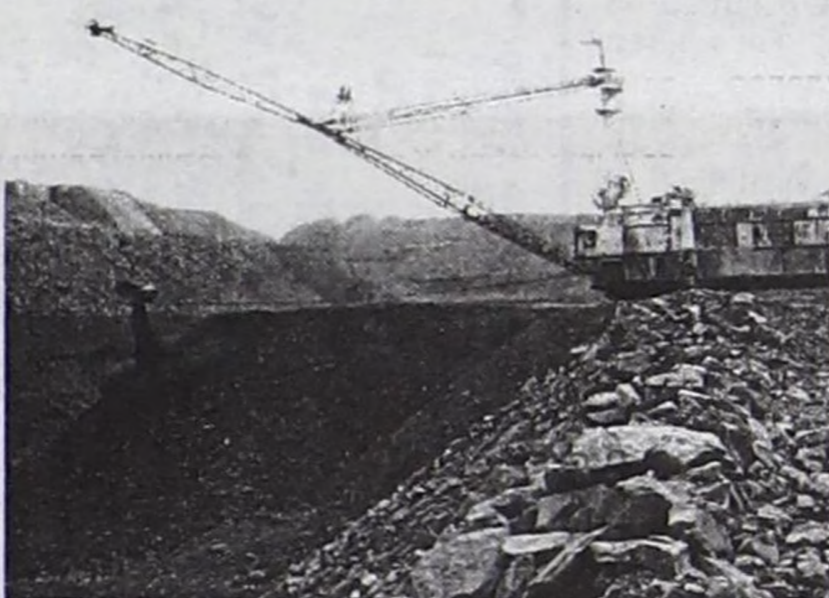
Пассажирлер аргыштырып турар хуу сайгарлыкчылар-биле кириштир бүдүрүлгелериниң ниити ажылгал автомобиль транспорту-биле 4221,8 пассажирлерни аргыштырган, ол эрткен чылдың деңнелинден 20,7 хуу хөй болуп

турар. 2006 чылдың январь-февральда харылзааның бүдүрүлгелери 50,3 млн. рубль түңге, ооң иштинде чурттакчы чонга — 29,3 млн. рубльдин ачы-дузанын чедирген.

Кол капиталга инвестиция. Бо чылдың январь-февральда республиканың экономиказынга инвестицияның салышкынының деңнели эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 17,9 хууга өскен. Кол капиталга инвестицияны акшаландырышкынын бүгү дөстөринден (немээн өртекке үндүрүлгелер чокка) 46,2 млн. рубль хемчээлге шиңгээди алган. Эң хөй салышкынын өөрөдиге (33,3 хуу), кадык-камгалалынга (20,3 хуу), чуртталга-коммунал ажил-агыйына (23,3 хуу) кириген. Инвестиция структуразын акшаландыраарының дөстөриниң талазы-биле ооң улуг үлүү республика бюджетиниң акша-хөрөңгизи — 41,8 хуу, а федералдыг бюджеттиң салганы 29,6 хуу болуп турар.

Тудугнуң ажил-чорудулганы. Республиканың тудуг сектору 17,8 млн. рубльдин ажилдарын шиңгээди алган. Чурттаар орансава тудуун чүгле хуу тудугжулар ажылгалга кириген, олар 471 дөрбелчин метр шөлдүг ниити чуртталга бажыңнарын туткан.

Бо чылдың январь-февральда үүрмектеп садар бараан саарылгазы 750,6 млн. рубль болган, деңнештирген өртектер-биле

эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 9,0 хуу хөй болуп турар. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң садыг бүдүрүлгелеринге бараан-ның 64 хуудан хөйүн саткан бол-гаш 36 хуузу холушкак болгаш аш-чем рыноктарына саттырган.

2006 чылдың январь-февральда үүрмектеп садар бараан саарылгазының структуразында аш-чем барааннарынның деңзигүүрү 52,2 хуу болган, аш-чемге хамаарышпас барааннар — 47,8 хуу.

Бо чылдың январь-февральда хөй-ниитиниң кемненилге черлериниң бүдүрүлгелери 15,7 млн. рубльдин аш-чем продуктуларын сайгарган, деңнештирген өртектер-биле эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 12,7 хуу хөй болуп турар.

2006 чылдың январь-февральда хереклекчилер рыногунда үүрмектеп садар өртектиң улуг өзүлдези болганы демдеглет-

тинген, чигир (22,4 хууга), ногаа (18,6 хууга), картофель (15,2 хууга) өскен. Эң улуг өзүлдө хөмүрдашка (22,8 хууга) болганы демдеглеттинген.

Коммунал ачы-дуза тарифтериниң аразында суук газтың өртээ 13,1 хууга, одалга — 5,7 хууга,

чылыг суг-биле хандырылга 2,6 хууга өскен. Ачы-дуза тарифтери болгаш өртектер бедик темп-биле өзүп турар: санаторий-кадыкшыдылга (32,1 хууга), культурлуг дыштанылганы организаастаары (25,2 хууга), баш кыргыры (10,6 хууга).

Үлетпүр барааннарынның бүдүрүкчүлери өртекти 7,6 хууга өстүрген, көдээ ажил-агыйның продукциязын сайгарарының өртээ 2,9 хууга өскен.

2006 чылдың ийи айларында чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли 209,4 млн. рубль болган, ол 2005 чылдың январь-февральдың деңнелинден 12,8 хуу бедик болуп турар. Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 157,3 млн. рубльдин ачы-дузанын чурттакчы чонга чедирген азы 2005 чылдың бо үезинден 35,3 хуу хөй болуп турар.

Чурттакчы чонга амыдырал хандырылга ачы-дузанын 10,9 млн. рубльге чедирген, эрткен чылдың деңнелинден 116,5 хуу болган.

Амыдырал хандырылга ачы-дузанын хемчээлиниң структуразында техниктиг хандырылганың болгаш транспорт чепсек-херекселини септелгези, хеп чуур черлер, чунар-бажың болгаш душ ачы-дузанын улуг негелде-биле ажылгап турар.

2006 чылдың январьда Тыва Республиканың каттышкан бюджетти ТР-ниң Саң-хөө яамызының берген медээзи-биле алырга, орулгалар талазы-биле 812,4 млн. рубльге, чарыгдалдар — 698,4 млн. рубльге күүсеттинген. Каттышкан бюджеттиң чарыгдалының структуразында, ниити чарыгдалдың 49,9 хуузу социал-культурлуг хемчеглерге чоруткан.

Чээли салышкыны. ТР-ниң Национал Банкызының берген медээзи-биле 2006 чылдың февраль 1-ниң байдалы-биле алырга, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хуу кижилерге берген чээлиниң хемчээли 1380,67 млн. рубль болган, эрткен ай-биле деңнээрге, 2,2 хууга баткан, 2005 чылдың бо үези-биле деңнээрге, 1,8 катап өскен. Чээли салышкынының структуразында бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның чээли үлүүнүң деңзигүүрү 27,2 хуу, хереклекчилер үлүүнүң, 72,8 хуузу онаажып турар.

2006 чылдың январь-февральда чурттакчы чоннуң боттуг акша орулганы эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 14,5 хууга өскен. Чурттакчы чоннуң кижилерге акша орулганы доктааттырган санажылга-биле айда 3540 рубль болган.

Ажыл төлевирини. 2006 чылдың январьның бердинген медээзи-биле санаттыганы шалың акшазы (биче болгаш санаттыганаан бүдүрүлгелерни кириштир алырга) 8396,5 рубль болган болгаш боттуу-биле көргүзүргө, 116,0 хуу болган.

Ажыл төлевиринде хуусаазы эрткен өрөлөр (биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринден аңгыда, организациялардан алган медээлер талазы-биле).

2006 чылдың март 1-ниң байдалы-биле алырга, экономиктиг ажил-чорудулганың бөлүк хевирлеринде хуусаазын эрттирген күш-ажыл төлевиринде өрөниң ниити түңү 44,6 млн. рубль болган, 2006 чылдың февраль 1-биле деңнээрге, 5,7 хууга өскен.

2006 чылдың март 1-де экономиктиг ажил-чорудулганың бөлүк хевирлериниң бүгү деңнелинде бюджеттерден чедир акшаландырбаан өрө 11,4 млн. рубль азы ажил төлевириниң талазы-биле хуусаазы эрткен өрөниң ниити хемчээлиниң 25,7 хуузу.

Бюджет өрөзунини ниити хемчээлиниң 0,8 хуузу федералдыг бюджетке хамааржыр, 19,0 хуузу республика бюджетинге, 80,2 хуузу тус черниң бюджетинге хамааржыр.

Күш-ажыл рыногу. 2006 чылдың январь төнчүзүндө чурттакчы чоннуң ажил кылып шыдаар назылыг кижилериниң саны 130,8 муң кижилер болган. 15-72 харга чедир чурттакчы чоннуң ажил кылып шыдаар кижилериниң деңнели 60,3 хуу. Экономиктиг ажил-чорудулганың шупту хевирлеринде 102,1 муң кижилер хаара туттунган (ажыл кылып шыдаар кижилериниң 78,1 хуузу).

2006 чылдың февраль төнчүзүндө күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албанының органныңга учетка ажил дилеп турар 14,5 муң күш-ажыл чорудулгазынга хаара туттунмаан, ажил дилеп турар, ажилдаар назылыг хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езуу-биле 12,2 муң кижилер ажил чок деп хүлээп көрдүнгөн, ооң иштинден 9,2 муң

кижиге ажил чоктар талазы-биле пособиени тывыскан. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, ажил чок кижилерниң саны 0,8 хууга көвүдээн. Организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң чангыс хостуг олудунга 40 ажил чок чурттакчылар кордап турар, 2005 чылда 49 турган.

2006 чылдың январьда 424 уруглар төрүттүнгөн азы 1000 чурттакчыга онааштыр 16 кижилер төрүттүнгөн, ол 2005 чылдың январь-биле деңнээрге, 11 хуу хөй болуп турар.

Чурттакчы чоннуң өлүп хораар чоруну 4,3 хууга кызырылган болгаш 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 13 кижилер өлгөн болуп турар. Өлүп турарының чылдаганаарының структуразында хандырышкынының системанын аарыглары кол черни ээлеп турар (өлгөн кижилерниң ниити санының 39,0 хуузу) аас-кежик чок таварылгалар, хораннаыры болгаш бертик-межел (29,1 хуузу).

Бир харга чедир төрүттүнгөн 1000 уругнуң бирээзинге хамаарыштыр алырга, 10 уруг өлгөн болуп турар.

2006 чылдың январьда өлгөн-генерниң саны 96, 26 өг-бүлениң чарылганы бүрүткеттинген. 1000 өг-бүлө тутканнарга хамаарыштыр алырга, 271-и чарылган болуп турар, 2005 чылдың январьда ол 355 турган.

2006 чылдың январьда республика девискээринче 57 кижилер кирип келген болза, а ооң девискээринден 110 кижилер үнүп чоруткан бооп турар. Көжүп чоруп турар кижилерниң кызырлышкыны 53 кижилер болган, 2005 чылдың январьда ол 51 турган.

2006 чылдың январь-февральда республика девискээринде чурттакчы чоннуң бактериялыг ижин аарындан аарыыр чорун көвүдээн болуп турар (100 муң чурттакчы чонга 20 таварылга болган, 2005 чылдың ол-ла үезинде 14), үстүкү тыныш органнын халдавыры (7467 болгаш 2883), ооң-биле чергелештир эр, херээжен харылзаалар таварыштыр аарыыр чорук көвүдээн.

2006 чылдың ийи айларында 1393 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 10,7 хууга өскөн. Республикага 847 кем-херек үүлгедиглери ителгезин чоруткан, ол шупту бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиглериниң 60,8 хуузу болуп турар.

Судче 778 кижиниң херектерин чоруткан. Янзы-бүрү кем-херек үүлгеткен 818 кижини тодараткан азы 2005 чылга деңнээрге, 125,7 хуу, ооң иштинде херээженнер — 127, 14 хардан 18 харга чедир назы четпээн оолдар — 118.

Республикада кем-херек үүлгедигчиликтерин илередип тывары 47,9 хуу болган, 2005 чылдың январь-февральда 51,0 хуу турган.

Күрүнө статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органы.

Национал
төлевилел

Методиктиг каттыжышкын – улуг күш

БЫЖЫГ
ХАРЫЛЗААЛЫГ

Өвүр кожуунуң Саглы ортумак школазында башкыларның ажил-ижин углап-баштаары-биле эртемнер аайы-биле каттышкан 6 методиктиг каттыжышкын (МК) ажилдап турар. Амгы бо негелделиг үеде башкы бүрүзү чүгүле бодунуң методиктиг каттыжышкынын таварты кижизидилгеге, өөредилгеге хамаарышкан чаа чүүлдерни өөренип, сайгарып, сайзырадыр дээрзи чугаажок. Школада тыва дыл, чогаал болгаш төөгү башкыларының демнешкен методиктиг каттыжышкыны «Чылдың эң эки МК-зы» деп мөөрейге чылдан чылче I, II черлерден дүшпейн келгени — эртемнер башкыларының демниг ажилының түңнели.

Саглы ортумак школазынга ажилдап турган үелеримде ук демнешкен методиктиг каттыжышкыны 10 ажыг чыл удуртуп келгенимниң түңнели-биле ооң ажилындан чамдык чүүлдерни өскелерге дамчыдарын кызыдайн. Демнешкен МК-ның кол сорулгазы — ийи эртемнерни холбап, демнешип ажилдаары. Бо сорулганы херек кырында боттандырар дээш башкы бүрүзү кичээлдерин, класстан дашкаар ажилдарын, ада-ие-биле ажилдаарын сүмелешип, демнешип чорудар ужурулуг. Кол кичээлгеи демнежилге кичээлдеринче углап, бо талазы-биле ийелелди ТКУ-нуң тыва дыл кафедрасының улуг башкылары профессор Д.С.Куулар, доцент К.Б.Доржу, Е.Т.Чамзырындан алганывыс уттундурбас. Демнежилге кичээлдеринден «60 маадыр», «Маадыр Чүргүй-оол» деп С.А.Сарыг-оолдун шүлүктүрүңге, С.А.Сарыг-оолдун «Белек» деп чогаалыңа, Екате-

рина Танованың «Дошкун чылдарның чазы» чогаалыңа база «Чүү? Кажан? Кая?» деп демнежилге каттаптаашкын кичээлдеринге башкыларның 2 эртемни холбап билири, чогадыкчы чоруу онзагай илерээн. Класстан дашкаар ажилдарда демнежилге неделяларын, оюннарны, мөөрейлерни эрттири ажитыг. Ажилывыс чүгүле школа ишти-биле кызыгаарланмай, а суур деңгелинде үнүп, ында бар организациалар-биле кады демнежилге оюннарны чорудуп, боттары-выстың биливисти ада-иелерге, удурткучуларга, чонувуска дамчыдары-биле бир янзы ылгалып турган. Бо талазы-биле Тишелге байырлалыңа оюн, «Чоннү эви — найыралда» деп мөөрей, «Ынакшааннар хүнүңге» турсакаткан көргүзүлгүс мөөрей суур иштинге уттундурбас бооп эрткен. Бо талазы-биле Ай-кыс Ооржак «Бисте ыңдыг башкылар бары чоргааранчыг-дыр» деп «Шын»

солунга (2001, май 24) бижээни биске бедик үнелел болган.

МК-ның ажылында кол кичээлгеи ажык кичээлдерге углап, башкы бүрүзү чылда 4-тен 6 чедир ажык кичээлдерни эрттирерин чедип ап турар. Ажык кичээлдер дээрле-ле, башкының арга-дуржулгазы, чаа чүүлдерни, бодунуң, өөреникчилериниң билиин өскелерге көргүзериниң, тарадыры-ның бир хеври. Башкылар чүгүле боттарының эртемнерин холбап турарындан аңгыда, чурук башкызы, орус чогаал башкылары, ыры башкызы-биле демнежилге кичээлдерин чорудар. Ооң иштинге бо ажылды үргүлчү чугаалажып, кымга, кандыг дуза херигил, кичээлге чүнү ажыглап, немеп болурул деп айтырылганы сайгарып, бот-боттарынга боттуг дузаны чедирип ажилдаары чугула.

МК-ның ажылында кол черни башкының кабинет дерилгези ээлеп турар. Башкы бүрүзү кабинетинде улдуң санында чаа чүүлдерни немеп, өөреникчилер-биле кады көргүзүг материалдарын, альбомнарны, карточкаларны, схемаларны, таблицаларны, илте-келдерни, рефераттарны немезин турар. Бо бүгүден башкының эртемине сонургалын, ынаан, бердингенин, өзүлдезин көрүп болур.

Ында бактаап турар башкы бүрүзү класстан дашкаар эртеминиң аайы-биле азы бодунуң салым-чаялганының аайы-биле бөлүмнү эрттирери албан. Ол ажыл башкының өөреникчилерге немелде билиглерни бээрине база чараш чүүлдерге өөредип, кижизидеринче угланган. Бөлүмнүн ажылын чараш, түңнелдиг эрттирер болза, өөреникчи оңу кичээлден безин артык үнелеп, утпайн артып каары анаа эвес.

МК-ны таварты башкы бүрүзү бодунуң арга-дуржулганын тарадыр, өзөр, сайзыраар. Бо ажылды МК-ның удурткучу холга ап, башкы бүрүзүнүн чедер-четпезин сайгарып, шаңнал-макталга чедирер. Удурткучунуң дузасы-биле башкы 5 азы 3 чылда ажилдаар айтырыын шын шилип алыры чугула. Ол ажылды чорударда башкының эң чогулгалыг, түңнелдиг болу бээр чүүлдеринге даяныр. Чамдык башкылар бодунуң ажылын үнелеп билбес таварылгалар турар. МК иштинге башкының өзүлдези, чаа чүүлдерин, арга-дуржулганын сайгары алаң. Борта ооң иштинге чорудуп болур чогадыкчы отчеттар, «төгерики столдар», ажык кичээлдер, методиктиг делгелелер башкының ажылын тодаргай көргүзөр.

МК — школа бүрүзүнде кол черни ээлеп турар. Ону таварыштыр башкы бүрүзү бодунуң сорулганын, шилип алган айтырыын, школаның айтырыын боттандырып ажилдаар, ооң чедер-четпес чүүлдерин, арга-дуржулгазы, чаа чүүлдерни тарап үнер.

4-кү хүнде: 9-11 класстарның аразыңа шиңи керүлдези. Керүлде үезинде өөреникчилерниң темага дүүштүр идик-хевинче, теманы эки биллип, көргүзүп, күөсөдип турарыңа кичээлгеи салыры албан. Класстың удурткучу башкылары төөгү, чогаал башкыларындан арга-сүмелерни ап, класстарын белеткээрине кол рольду ойнаар. Жюриге клуб ажилдакчызын кирири күзениң.

5-ки хүнде: 9-10-11 класстардан 6-б өөреникчиден тургустунган бөлүктөр аразыңа оюн-мөөрейни эрттирер болур. Борта күзелдиг башкылардан 1 бөлүктү база кирип болур. Мөөрейнин чадаларын чогаал, төөгү башкылары демнешип тургускаш, чада бүрүзүн үлөжи алгаш, тус-тузунда чорудар. Оюнче янзы-бүрү хевириниң онаалгалары кирип болур.

6-ты хүнде: 8-11 класстарның 8-8 өөреникчи оолдарындан тургустунган бөлүктөр аразыңа ОБЖ башкызы шеригжиткен чыскаалды эрттирер. Бо чыскаал үезинде оолдарның идик-хевинче, боттарын команда эзугаар алдынып билиринче, күөсөдип билиринче, марш үезинде патриотчу ырыларны ырлап билиринче көөрүн жюриге дагызы. Жюриге завадан азы военкоматтан бир төлээни кириштирип алыры дээштит.

Чыскаал төнерге, неделяның түңнелин үндүрер. Борта чогаал, төөгү, ОБЖ башкылары демнешип алгаш, I-II-III черлерге киришкен чүүлдериниң аайы-биле шаңнаар. Эң идепкейлиг, шыраак билиглер өөреникчилерни аңгы шаңнаар. Оларның аттарын аңгылап, школага чуруун азары күзениң. Неделя үезинде библиотекарь школаның коридорунга номнар делгелгезин чорудары артык эвес. А чурулга башкызы тайбын, дайын темазыңа чуруткан чуруктарының делгелгезин чорудуп болур. Чураан чуруктарга база түңнелди үндүрүп, онзаланган өөреникчилерни шаңнап демдеглээр. Ынчангаш Тишелге байырлалын өөреникчи бүрүзү медепер билип турар кылдыр эрттирери башкылардан кол хамааржыр дээрзин утпаалыңар. Оларның ажылында школада патриотчу кижизидилге кол хамааржыр.

Галина КУУЛАР,

дээди категорияның төөгү башкызы.

Хандагайты суур.

Патриотчу кижизидилгениң өзээ

Бо 2006 чылда делегейниң бүгү чоңу фашизмни тиилээнинден бээр 61 чыл оюн удавас демдеглээр. Шак ыңдыг ханның, өлүм-чидимниг дайыны кым-даа күзевес. Фашистиг күштерниң делегей кырынга арттырып каан кара истери, уе-човулаңы, өлүм-чидими ам-даа уттундурбаан, балалбаан. Бистиң төрөөнү чуртувус бо дайынга 27 млн. хамаатыларын чидирген. Ынчангаш шак ыңдыг айыыл бөмбүрзекке моон соңгаар келбезин, турбазың деп кижизидилгени чорудурбас. А тилелгени биске экеп берген маадырлары утпайн, оларның ат-сынын алдаржыдып, мөөгөждери чугула.

Школага бо үеде эң кол чүүл — Тишелге хүнүңге уткуштур дерилге. Ону өөреникчилер, ада-иелер, аалчыларга эң көскү черге кылыр. Ону кылдырда, эң кол рольду школада чурулга болгаш төөгү башкылары ойнаар. Дерилгеге дайының чылдары, коргунчуг чүүлдери, маадырлары, эки турачы чаңгыс чер-чуруттулары, дайының түңнели турза эки. Кылдырган дерилге өөреникчи бурзүңгө уттундурбас көргүзүг материалды болурун чедип алыры күзениң. А школага чүнү чорутса экил?

Методиктиг каттыжышкыннар аайы-биле башкылар бо улуг байырлалга уткуштур боттарының планынга бир чүүлдү кириген турары күзениң. Бо байырлал делегейде кайы хире улуг черни ээлеп турарын башкы бүрүзү телевизор, солуннардан көрүп турар бооп деп бо-дап олур мен. Чижээлээрге, тыва дыл, чогаал, орус дыл башкылары класстар аайы-биле өөреникчилер ортузунга чогаадыг бижири талазы-биле конкурстарын, чурулга башкылары — чурук конкурстарын, ыры башкылары «Дайынчы ырылар» мөөрейлерин, информатика, физика башкылары дайын дугайында кинолар көрүлдезин, төөгү башкылары — олимпиадаларны, эге класс башкылары — шүлүк конкурстарын, география башкылары — «Дайынчы кокпалар» деп аян-чоруктарны, социал педагогтар — дайын киржикчилериниң чөөк кижилеринге дузаламчы акцияларын, ужуражылгаларны, музей эргелекчилери чаңгыс чер-чуруттуг эки турачыларга турсакаткан янзы-бүрү ажилдарны, күш-культура башкылары — байырлалга уткуштур спортчу оюннарны, технология башкылары ярмаркаларны март, апрель, май айларда планнап чорудары күзениң. Бо бүгү чүүлдер школада кижизидилге

дилге талазы-биле организациаларның планынга кирип, оларның удурткучулары-биле эртер дээрзи чугаажок. Тишелге байырлалы сөөлгү үеде школаларда аскап турар патриотчу кижизидилгениң өзээ дээрзин черле чылдыңна утпазы күзениң. Арга-дуржулгадан алгаш көөргө, школага төөгү, тыва дыл, чогаал башкылары, ОБЖ башкызы Тишелге байырлалын демнешип эрттирири дыка солун. Саглы ортумак школазынга Тишелге байырлалыңа уткуштур демнежилге неделязын чорудары чаңыл апарган. Ону чорударда чарлалын эки бижип, чогаадып алыры чугула. Ооң соонда неделяның хүнериниң аайы-биле хемчеглерни чорудар.

Чижээлээрге:

1-ги хүнде: 5-8 класстарга чогаал башкылары тайбың дугайында чогаадылганы кичээлдеринге бижири. А дүш соонда класстан дашкаар төөгү башкылары-биле демнешип алгаш, дайын, тайбың дугайында класстан дашкаар өөреникчи чогаалдарыңа беседа-айтырыг хевиринге викирири.

2-ги хүнде: 9-11 класстарның өөреникчилериниң ортузунга төөгү башкылары олимпиаданы чорудар. Олимпиаданың айтырылганы чогаалдардан, төөгүдөн тургустунары күзениң. Айтырылганы 2 эртемниң башкылары программаны көрүп олургаш, тургузуп каары артык эвес.

3-кү хүнде: 5-8 класстарның өөреникчилериниң аразыңа дайын, тайбың темазыңа ыры, шүлүк конкурстары. Бо конкурстар үезинде аянның номчулгаче, шээжи-биле билиринче кичээлгеи салыры чугула. Класс бүрүзүндөн күзелдиг өөреникчилерге 2 ыры, 2 шүлүк болза ажырабас.

аажок, хөөрежи-ле туруксаазы келир.

Эжим Диизенмаа Самагалдай ортумак школазын 1964 чылда дооскаш, ол-ла чылын Кызылда күрүнениң педагогика институтунуң дыл факультетинде кирип алган. Каш чыл эртерге, оңу чеддишкинни дооскаш, 1998 чылга чедир Берт-Даг ортумак школазынга өөредилге эргелекчилеп, У-Шынаа ортумак школазынга үр чылдарда директорлап чораан.

Кайы-даа школаларга ажилдап чорда, оңу башкы эш-өөрү, өөреникчилери болгаш ада-иелер кончук хүндүлээр турган. Өөреникчилерге-даа, эштеринге-даа негелдези чаңгыс аай шыңгыы кижизидилге. Ынчангаш ол ажилдап чорда, Диизенмаа Маадыр-ооловнаны доктаамал удуртур ажилдарга томуйлап турганы ол. Хүндүлүг дыштанылгаче У-Шынаа суму чагырыкчызының албан-дужаалыңдан үдетти.

Диизенмаа Маадыр-ооловна

«РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини» херек демдээниң эдикчилери, Н.Крупская аттыг Бүгүрүссия шаңгалының лауреады.

Ол ам хүндүлүг дыштаныл-гада, хөй санныг уйнуктарының ынак кырган-авазы. Ынчангаш хоочун башкы эжимге бүгү-ле чүвеге экини, кадыкшылды күзедим. Бис ийиниң найыралывыс Тес-Хемниң суу ышкыш төнмес, ам-даа хөй чылдарда уламчылаар болзун!

Санчымаа ХУЛЕР-ООЛ.

Н.Крупская аттыг шаңнадыг

Мен чаңгысклассың Диизенмаа Маадыр-ооловна Чагар-оолдун дугайында каш сөс бижижесим. Бо эжим-биле кара чажывыстан кады ойнап өзүп келгеш, бо хүнүңге чедир чарылбас эжишкилер бооп чор бис.

Эжим бичиизинде-ле ыңдыг кижизидилге, хүлүмзүрүү чараш, арын-шырайын үргүлчү каастап чоруур. Улуг-биче улус-биле чугаалажы бергенде, тоштуу

Чуртувустуң, ооң иштинде республиканың чазак чоңунуң амдыралын экижидер сорулга-биле дөрт кол адыр талазы-биле национал төлевилелдерни боттандырып эгеледи. Оларның бирээзинге «Өөредилге» национал төлевилелди хамаарыштырар. Ында хөй-нити организациаларының, каттыжышкыннарның улус өөредилгезиниң адырынга национал төлевилелди боттандыраары киржилгезин дорту-биле айтырган. Ынчангаш бо удаа Чыргакы сумунуң төрөлдөр комитетиниң ортумак школа-биле ажилының дугайында бижижесим.

Төрөлдөр комитетин почта салбырының эргелекчизи Людмила Шеңневна Куулар удуртуп турар. Комитет 2004 чылдан бээр школа-биле быжыг харылзаалыг ажилдап келген, ооң хуралдарыңа школаның айтырылганын бо-ла чугаалажы бээр. Эки ажылдыг башкыларны база шаңнап турган.

Комитеттиң кежигүннери уруглары кичээлдер үезер, өөредилгези кошкек ада-иелер-биле шыңгыы демселди чорудуп турар. Бо амыр эвес ажилдың түңнелдери көстүп келген, сумувустуң өөреникчилериниң аразында корумчурум эки дээш, кожуун мөөрейинге үшкү черни алган.

Людмила Шеңневнаның эгелээшкени-биле ада-иелер сүмелешкеш, школага караоке садып берген. Бо чүүл көдээ школада уругларга чаа чүүл болуп, оларның хөй-аьдын көдүрүп, сонуургалын оттурган.

Комитеттиң идепкейлиг кежигүннеринге Чыргалмаа Сатты, Рада Ооржакты, Чечек Донгакты, Алена Монгушту болгаш өскелерни-даа адап болур. Олар класстарга барып, эртемнер аайы-биле кичээлдерге олуржуп, уругларның өөредилгезин хайгаарал турар. Школаның эки башкызын илереткеш, национал төлевилелдин негелдези эзугаар федералдыг конкурска киржип башкыны база шилиринге киржирер.

Уругларының өөредилге-кижизидилге айтырылганың доктаамал кичээлгеи салып турар ада-иелер сумувуста хөй. Оларга Людмила биле Арслан Кууларларны, Чойганмаа болгаш Мерген Донгактарны, Анай-Хаак биле Чакар Донгактарны, Зинаида база Орлан Саттарның дээш, өскелерниң-даа аныак өг-бүлелерин хамаарыштырар. Оларның школа-биле харылзаазы быжыг.

Уругларың сагыш-сеткилин бодабайн, оларга хамаарыштыр боттарывыстың тоомча чок чоруувусту көргүзүп тургаш, өзүп орав салгалды багай орукче кириптеривис — улуг кижилерниң, ада-иелериниң буруузу дээрзин утпас болувауса эки. Ынчангаш уруг-дарыг кижизидилгезинде үлегерлиг өг-бүлелерни чижекке ап, биче-даа болза уругларның сеткилин, иштики делегейин бо-дап, оларга таарымчалыг чүүлдерни тургузар ужурулуг бис.

Национал төлевилелди суму деңгелинде боттандыраарыңа бо кириген чижектерим эвээш болуру чадапчок. Ынчалза-даа Чыргакы суур чаңгыс хүн туттунмаан болгай, ажылды ам-даа чорудар апаар. Маңаа бир демдеглеп каары чугула чүве — национал төлевилелди тодаргай көдээ школа деңгелинде боттандыраарыңа сумунуң төрөлдөр комитетиниң киржири турары. Ол безин шору бурунгаар базым деп санаар мен.

Роза КУУЛАР,

школа директорунуң оралакчысы.

Үнелен, сагып чоруулунар

Тыва чонувуштуң шаг-төөгүден бээр сагып чорааны ыдыктыг сагылгаларын хүндүлөп, оларны хажык чокка сагып чоруурун бурунгу өгбелеривис ажы-төлүңге, аныяк-өскенге чагып чораанын утпайн, сагып чор мен.

Төөгү эртемнериниң доктору, улустун чогаалчызы М.Кенин-Лопсан «Тыва чоннун бурунгу ужурлары» база «Тыва чаңчылдар» деп кайгамчык эки номнарны бижип, чонунга бараалгатканын билир болгай бис.

Ол номнар бижитинмезин болза, тыва чоннун бурунгу сагылгалары уттундуруп бар чыткан болгаш шуут чиде бээр хире байдалга келген турган.

Бо номнарны школаларның өөреникчилеринге өөредип, аныяктарга угаадып, таныштырып, амыдыралыга ажыглап, сагып чоруурун сүмелезе эки.

Мен бурунгу тыва чаңчылдарның амыдыралга чамдыкта бола таваржыр езулалдарындан ийиле чүүлдү кысказы-биле бижип көрейн. Бирээде, тывалар өглеринге, бажыңнарынга аяк-саваның аастарын, эмистин дөрже көрүндүр столга-даа, үлгүүрге-даа салып шыгжаар. Аыш-чемни келген аалчыларынга болгаш боттарынга-даа кударда, дөрже көрүндүр куткаш, ону холу-биле сунар езу-чаңчылдарның чорааннар. Ол сагылгаларын боттары черле утпас, шыңгыы сагыыр, ажы-төлүңге үргүлчү чагып-сургаар турганнар. Ол ышкаш чаа хайыңдырып эскен шайының азы өске-даа чөмиңиз үстүн өгнүң эр эзинге кудар, кажан ол чок, чер чоруй барган таварылгада, өг-бүлениң эң биче кижизинге бээр чурумнуг чорааннар.

Аяк-саваның аксын, эмистин база аыш-чемни чүге дөрже көрүндү салырыл, кударыл? Азы эжик-чөмүндүрбизинин чылдагаанын ол өг-бүледен каража үнерин оштал турары ол деп чугаалап турарлар.

Каража деп чүл аан? Каража

дээрге, өг-бүледен, дачазындан-даа дижик, кандыг-бир эт-седин оорладып, чидирип, уттуп, адып кааптары. Оон-даа багай ханы уткалыг сөс. Мал-маганын-даа чидирип, оорга алзып, аарыг-халаптан кижиде амы-тынындан чарлып болурун каража деп чорааннар. Ынчангаш ол чаңчылдарны шыңгыы хүндүлөп, сагып чораанының ужуру-даа ында хире.

Аныяктарга ол чаңчыл-езулалдарны чугаалап, угаадып өөредири эргежок чугула деп бодаар мен. Кандыг-даа нация ыешаг кандыг-даа турда боттарының национал чаңчылдарын чидирбейн, ыдыкты-биле сагып чоруурун солун-сеткүүлдерден номчуп, билип чоруур-дур бис.

А бис чоонган бис? Бурунгу езу-чаңчылдарывысты утуп, чидирбейн, оларны хүндүлөп, сагып чорзувусса, боттарывыска-ла эки болгай. Бурунгу тыва езу-чаңчылдарывысты эрткен чүс чылдың 40-50 чылдарынга чедир чоннун кол нуруузу хажык чокка сагып келген. Ол чылдардан бээр ыдыктыг сагылгаларывысты чоорту утуп, херекке албастан эгелээн бис. Чүге дээрге, ол үелерден бээр дыка хөй тывалар халаптыг «чалчаа-караның» хадынга алзып, аяк-саваларын чуп, шыгжап, дөрже көрүндүр салырын херекке албастан, харын чамдыкта артап безин кылаштажып турар апаргылааны дыка харааданчыг.

Бурунгу тыва национал эки чаңчылдарывысты катап эгидип, сагып чоруулунар, эргим чоном. Ол дээрге бистин национал чогааралывыс, культуравыс болгаш сүлдөвист-тир.

Ийде, орутку чүдетпейн, хүндүлөп чорзувусса дээн дараазында бодалдарымны бижип

көрейн.

Бурунгу тыва чон бүгү-ле чонга ак орутку йөрээп, күзеп чорааннар. Оруктун эгези өгнүң эжинден эгелээр. Ынчангаш тыва кижилер эртен эрте туруп келгеш, өөнүн эжинден эгелеп аштап, ширбири чораан, арыг-даа болза. Чүге дээрге, ол хүн аалындан чорук-херезэн кылып үнер кижилернин оруу ак чоруурун, ажыл-үүлези бүдүнгүр, олча-омактыг, менди-чаагай эеп кээрин күзеп чораан езулалының бир хевиридир. Ол ышкаш кел чыдар аалчыга эки ак орутку күзеп, шаптараазын чок боорун күзеп турары база ол болур.

Шаанда машина-техника чок үеде безин оруунга даш-даа чуулгаш, ыяш-даа сынгаш, дуй чыдыпкан боор болза, баштай аңаа таварышкан кижилер аадын-дан дүшкеш, ол шаптараазыннарны аштап, чайладып кааш эртер, чонга ачы-буян болзун дээни ол.

Амгы үе магалыг, хоорайсуурлар калбарган, чаагайжыттыган, машиналар маңнаар, кижилер кылаштаар оруктарын асфальтылап каан, автобустар доктаар черлерде улус олулар сандайларны салгаш, чанында бок каар хааржакчыгаштарны салып каан, ооң чанын кижиде чүдөдир хире эвес.

Ол хире эки кылып каан асфальтылап кылаштап чорууруга, бо-ла дүкпүрүп каан чыдар, автобустар доктаамында сандайларга дыштанып олулар дээш баарга, сандайлар баарында бут базар чер чок кылдыр дүкпүрүп каан боор, дыка-ла чүдөк боордур. Кудумчуга сандай чоогунга дүкпүрүп турар улус аныяктар боор хире чорду. Ак орук дээрге, бүгү чоннун, ол дүкпүрүп чорууру оолдун, ооң акы-дүңмаларының, ада-незиниң оруу-дур. Бодунун оруучке чүге дүкпүрүп чоруурул? Чоогунда бок төгер урналар бардыр, ону ажыглаза? Хоорайның

кайы-даа ужунга баарга, демей-ле. Ындыг оолдарны туткаш, чүге торгаап болбазыл?

Чоннун «ыракка ыянчыг, чоокка чованыч» дээр ышкаш, Кызыл хоорайга өске хоорайлардан, даштыкы чурттардан безин туристер, журналистер кээп турар-дыр.

Ол келген улус кандыг кончук культуразы куду чон боор, хоорай иштинде асфальтылыг оруктарында дүкпүрүп каан чыдар дээр ыйнаан. Кайнаар-даа чораан кижилер барган черлериниң эки чүүлдерин көрүп, билип алыр дээш баар-ла болгай.

Бурунгу тывалар чорук чоруур дээн кижини аалдан үдээрде, азы аыттаным чоруптарга, чагып-биле сүт чажып, менди-чаагай, чорук-херезэн бүдүнгүр, шаптараазын чок ак орутку болзун деп йөрээп чорааннар. Ол дээрге, ханы уткалыг, эки күзээш-кинер-дир.

Амгы үеде аныяктар ырак, чоок хоорайларже өөренип, шериг албаны эрттирип, кайнаар чорбас боор. Шаандагы ышкаш эвес, машинага, демир-орукка, ухар-хемерге-даа чоруур апарган үе-дир. Ак орук дээрге, айыыл-халап база саат-шаптык чокка ыңай баары, бээр кээри-дир. Ынчангаш оруктун эгези бодунун бажыныңың эжини, подъездизи, суурунун, хоорайының кудумчулары-ла-дыр. Олче чүге дүкпүрүп чоруур боор, эскертинип, эттинип көрзүвуссе чүл?

Амгы үениң культурлуг аныяк кижизи улугну улуг деп, бичини бичии деп хүндүлөп, бодун багай аажы-чаңга алыспайн, арагадарыже хандылавайн, чараш чурттап көрейн адыр деп сорулгадан салып алгаш, ажылдап-чурттаарын ада-иези, арат-чону-даа улуу-биле күзеп турар.

Шагдыр-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Бурунгу езу-чаңчылдарывыс өөредиглиг

Эртем-техниканың сайзырааны болгаш машина-балгатың көвүдээни-биле тыва кижилер шарыны, аытты эвээш ажыглап турар апарган. Түңнелинде бо малдарны ажыглаарыңа, оларның дөриг-херекселдеринге хамааржыр чамдык эргижирезэн сөстөрни утуп эгелээн бис.

Уттунгурган сөстөр

Эрткен чүс чылдың 1940-50 чылдарыңа чедир тывалар аытты, шарыны ажыл-агыйыңа ажыглап чораан. Шары азы молдурганың думчуун үттээш, бурундуктап алгаш мунар чүве. Шарыга чүк чүдүрүрде ыңгыржак херек, ону ооргазынга быжыглап, так колуннап шарып алыр. Чүк аңдарылбазын дээш хөндүрге деп ортузун кидис-биле чымчактааш, белеткеп каан херекселди шарының хөрээнден ыңгыржакка быжыглаан турар. Чүк соонче чыйылбазын дээш кудурук ада-биле кудурганы бээр быжыглаар.

Көшкүн амыдырал үезинде ол херекселдер кончук чугула турган.

Амгы үеде терге, шанактыг малчынар безин ховартаан. Шаанда хөй, өшкүнү саар болгай. Ол үеде кажалар чок турган болгаш саалдага хөңөлөр ажыглаар чүве, а оларны чөптен кылып. Чөпти узун кылдыр белеткеп алгаш, аныашың бажы кире бээр адыржактарыңа база кылып алыр чораан.

Узун хөңөнниң ийи ужуң аразы элээн ырак турган дыттарга баглап азы узун өргөнерге быжыглап алыр турган. Көжээ анайлар хөңөлөргө баглааш, эртенінде өшкүлөрни саап алыр. Ам бодаарымга, 3-4 литрниң ыяш хумуну долу сүттү саап алыр чүве чораан. Ол сүт-биле хүнзедир шай сүттээр, инек сүдү-биле шай сүттөөс, шилдең көк дээр, хоюг эвес деп, далдаар. Инек сүдүнден арагазын, божазын алыр, ааржы, саржаан, чөкпөк, курут, быштак белеткээр.

Бызааларны челеге баглаар турган.

Шаанда тывалар дүк салганда, ол дүктү баштай өттүргөш, өзек кылгаш, ол өзекке өттүрүп каан дүктү калбак чугаажак пөс азы чоорган кырынга бир дески кылдыр салып аар турган, ол өзектиң ийи талазындан дугуй ышкаш чуглуп турар тырыкы ыяштар кылып алгаш, аътка уздыр быжыглааш, сөөртүптер. Ооң соонда, шыырак улус өөр.

Тараа бастырарда элээн делгем шөлду арыглааш, ортузунга узун ыяш кадап алыр, хол кадыры-биле кескен тарааның сывын ол чагы ышкаш ыяшче угландыр төгериктей каар. Ол узун ыяшты хиизиндээр. Хиизинге 5-6 шарыларны кошкаш, ол тарааның кыры-биле хүнзедир сүрер. Ынчангаш аыт бажы, шары бажы мунар деп сөс каттыжышкыны фразеологизмнер бистиң көшкүн амыдыралывыс-биле сырый холбаалыг.

«Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр» деп улус чугаалажыр. Ынчангаш тыва чоннун эрткен үезин, уттундуруп бар чыдар сөстөрнү, билишкенинерни болгаш чаагай чаңчылдарны аныяк кижилерге дамчыдарывыс албан. Ол чугула сорулга деп бодаар мен.

Анзатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы.

Тыва кижилер кандыг чорааныл?

Тыва чаңчылдары шаандагы өгбелеривистин канчаар шын сагып чораанын амгы үеде долзу-биле күүседип турар бис бе? Чок!

Шаанда тыва чоннун бир чараш чаңчылы турган: кожазынга азы коданыңа кады бир өг көжүп келген болза, оларны баштай чуртта олурган аалдын ээлери шайладыр. Ол шайлалга арага чок болур. Амгы үеде кожа, хөй каыт бажыңнар ээлери кады шайлап чалажыр хамаанчок, бот-боттарың-даа танышпас болурдур. Ол чорукту шаг бергедээнинде деп-даа болур-ла ыйнаан харын. Ынчалза-даа дузаарга, бот-боттарыңа, дергул-төрелиңге хамаарылгазы эки кижилер бистин аравыста хөй. Ындыг турбузе, чамдык кошкак ада-иелер ажы-төлүн кудумчуже хайгаарал чок салыпкан боор-дур, оон кедерезе, ол уруглар арага-чылар, үлтекилер, өлүрүкчүлөр апаарын көрүп чор бис.

Төрелдерин караак ачыттар, улустун мал-маганын хоптактаным оорлаар таварылгалар, эп-найырал чок, бот-боттарын бактажыр, адааргажыр кижилерни база чок деп болбас. Арага-дарыже аныяк кижилерниң хандыкшып, арагалан алгаш, сула чаңпап, кады чурттап орав кожаларыңа амыр-дыш бербес кижилерни бодал кээрге, дыка-ла берге-дир. Шаандагы тывалар кончук хүндүлээчел, дузааргак, арага-дары-даа улаштыр ижип чорбас турганнар, ажы-төлүн езулуг кижилер кылдыр сургап, ажылга, чурумга өөредип чораан. Ол шагда кожа аалдарның ажыл-ишчизин, уруг-дарыының чазыылдыын, кежээзин кижилер кайгап хан-мас боор чүве. Ол үениң уругларыңа ада-иелериниң чугаа-домаа шуут дүрүм-биле демей турган. А ада-иелер боттары кончук төлептиг, ажыл-ишчи, эртем-билини чок-даа болза, олар амыдыралчы, кежээ чораан. Ийи-чаңгыс аар аарыгдан, улуг шившикиден аарааш, кижилер чок болган таварылга турар. Ындыг таварылгаларда ыыт-дааш үндүрүп, эмин эрттир хөй улус дуймеп, арагалан-даа турбас турган. Чок апарган кижилер ажаап турар үеде черге аыш-чем-даа чивес, арага-даа ишпес боор чүве. Хөөрге аыш-чем дээжизин чагып, салып болур-ла ыйнаан харын. Ынчалза-даа аңаа чем ижерге, аарыг-аржык ооң-биле кады кижилерге халдар дугайында тибет лама-башкывис Лопсан Дүптен кичээндирип чугаалаан-на болгай.

Куда-дой, юбилейлер, байырлалдар арага

чок эртпези шын. Хөглээшкн, байыр-наадынар хөй эртип турар болган тудум, чоннун хөй-ады көдүрлөр, ооң түңнелдери кижилерниң амы-тыны, кадыкшылы-биле холбашкан коргунчуг медээлер-биле төнгөн боорун бо-ла дыңнаар бис. Бодум хуумда болза, бурунгу философ Омар Хайямының араганы кажан, каяа, кым-биле, кайы хирени ижеринин дугайында кичээндириин кижилер бүрүзү хандыр сагаан болза деп бодаар мен. Ындыг болганда, ол чемни өйлеп ижеринин дугайында хөй суртаал ажылын чер-черлерге чорудары чугула.

Дүшкүрлүг байдалдарны чавырылдырар деп бодаар болза, кудумчуга иштиг шил соруп, чут-багын көргүзүп, эрткен-дүшкн кижилерже шорлуп, бак аас эдип чоруур бажы эттенгеннерни эрге-хоюлгу органианыңың ажилдакчылары кычыктырбайн, чогуур үезинде шыңгыы хемчегни ап турар болза, бир чүгээртээр чадавас. Акша дээш хоптактанган чамдык кижилерниң чонун хораннап турарын, чер-черлерде хондур садар «адресстерни», садылаларны тус черлерниң чагырга даргалары чүге көрбөй турарыл? Мегеленип, анаа-ла кулак дашты-биле дыңнаачаңнап олурбайн, ол четпестерже чүге кичээңгей салып болбазыл? Чамдык кижилер арагалаашкынны болгаш оорлаашкынны «амыдырал ыңчаар чыгап келген» деп, багай кижилерниң өөдежок үлгедиглерин деткип турары кончук шын эвес. Ажы-биле чугаалаарга, ол дээрге, ажыл чоктарны оорлангырыңче, арагалаарынче хаара туттунган чылдагааны-дыр.

Шаанда тыва чон бо талазы-биле элээн бедик культуралыг турган. Ол ыдык езу-чаңчылдар эрткен чүс чылдың бежен чылдарындан бээр уттундуруп, чоорту бөгүңгү байдалче шилчээни кончук хомуданчыг. Ынчангаш бо бүгүнү таптыг өөренип көргөш, чаагай чаңчылдарывысты дедир эгидип көргөн болза деп күзөлдүг мен. Шаын дугайында өөредиглер база үргүлчү чоруп келди, ынаар чурум чок аныяктарны, кайызы-даа ижер өг-бүлелерниң барбайн турары хомуданчыг. Бир эвес кижилер бүрүзү, өг-бүлө бүрүзү кызыдар болза, багай аажы-чаңдан чүге эттинмес деп. Ылаңгыя шаандагы херээжен улус бо үениң херээженнери дег ыңчаар арагалан чорбаан болдур ийин. Олар хөй ажы-төлүн азырап, малын малдап, тараазын тарып чурттап чораан. Мээң билирим безин хөй уругларлыг авалар-

ның: Сүрүңмаа Ховалыгың, Билимаа Монгуштун, Хорлуу, Маңмаа Монгуштарың дээш, өскелерниң-даа эртем-билини чок-даа болза, чөмзиг, чылыг холдары, эргелиг карактары ам-даа сагыжымда артып калган. Олар тутса шевер, кижизиг, аыштыг-чемниг, божа-хойтпаа төктүп чыдар, хөй мал-маганын азыраан, оларны черле бо үениң будалган херээженнеринге канчап-даа деңнээр ужур чок, бедик мергелдиг алдын өртектиг авалар-ла болгай. Оларның уруглары, оолдары шушту эртем-билигил, янзы-бүрү албан-дужаалда улуг ажилдакчылар болуп, чон аразында чурттап чорлар. Чижээ, Сүт-Хөл кожуунунуң Кара-Чыраа суурунуң шолбаннарның өстүргөннерге Дамдычпал Ховалыг, Мойнак-Кара Монгуш, Ымыжаан Ондар, Чадаңмаа Монгуш, Айлың-маа Очур-оол, Барыңмаа Монгуш дээш, өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Ава дугайында эң-не онза йөрээл шүлүктү Тываның улустун чогаалчызы Александр Даржай кончук тода, билдингир, аяңныг кылдыр бижээн. Чогаалчының мындыг одуругларын маңаа демдеглес аргам чок:

*Чүгө чөмзиг бодум авам сагынмадым,
Чүс-чүс бодүңнү, мөңгө дигрик иелерниң,
Ажы-төл дээш, аас-кежик, эки чол дээш,
Ажы-дыш чок демиселин*

ырылап тур мен.

Ава дээрге — Чер дег.

Хүн дег дың-на чаңгыс,

Аңаа мөңгө йөрээл ырын ыргажыңар!

Арагалааш, будалган авалар хөй. Оларның ажы-төлү хоорай, суурлар кезип, хөйге, чонга хора чедирип, эртем-билиг-даа чедип алганда чок, тоянчылар болуп чоруурлар. Ша ындыг аныяктар ава дугайын каяа бодаар деп.

Бүгү кижилерниң корум-чуруму өг-бүледен эгелээр. Өг-бүледе ава кижиниң төлептиг аажы-чаңын, ажил-ишчизинден амыдырал, ажы-төл кижизидилгези үлегерлеттинер. Ооң-биле кады ада кижиниң улуг үлегери база чугула. Ындыг болганда, маңаа шаандагы улустун эң ажыктыг чагы сөстөрү бо: улуг уйгунун, улуг аастың, улуг тураның, улуг хырынның, улуг чалгааның кижиге херээ чок. Бо шынарлар сиңген улус эң-не өөдежок кижилер болур. Ынчангаш уруг-дарыывысты шын сургап кижизидер үе келген.

Аңзат МОНГУШ.

(Уланчызы. Эгези № 22, 24, 27, 30 «Шында»)

— Кажан эрттирер сагыштыг силер. Езулал кылып билер кижинер бар бе? — деп, Оолчук Хайдыпович айтырган.

Ишти-хөңнү саарзык орган ирейлерниң карактары артында чырып келген. Дагба ирей-биле деңге хары угда ийи ашак тура халчпы келгеш, назыны улуг кижжи бо чугаалаар ыйнаан дээнзиг олуттарыне катап олургулап алган.

— Даргаларның сестип турары черле чөп-түр ийин харын. Орантаңдызын сүзүлгөп, аңаа мөгейип, ону дагып ыдыкшыдары бо шагда эргиниң артыышкыны апарган чүве-ле болгай. Адализм деп өөредиинерни, орта адай албас кижжи-дир мен ийин, хөлүн эрттир дошкуурадырга база хоралыг деп Ленин башкы чугаалап чораан деп чоокта чаа маңаа тыва улустун ужур-чаңчылдарын шинчилеп чоруур Кызылдан эртемден Монгуш деп оол чугаалап олурда, дындам. Ооң-биле чугаа соонда ты-ылган бодал-дыр ийин. Ай саналгазы-биле дагылга кылыр хүннер турар боор чүве, ындыг чаагай хүн маевка хүнү-биле дүгжүп турар болду ийин, даргалар — деп, Дагба ирей чугаалаан. — Езулалды канчаар эрттирерин бо ашактар бил-дир ийин. Чажывыстан-на көрүп, киржип өскөн ужур-чаңчылы-лыыс-тыр-ла...

Даргаларның-даа, ирейлерниң-даа шимээн-даажы чиде берген. Ажык соңга караандан ужуп кирип келген арының шыыладыр ушкан шимээни дыңчалыр.

— Адырам, ирем! Дагылга кылган черге адыч-чарыш, хүреш база болур чүве джжжж. Оон-даа аңгы талалары база тур боор ийин. Ону канчаар көрүп турар силер? — деп, Оолчук Хайдыпович айтырган.

— Ийе-ийе! Шын угаап тур силер, дарга! Аът чарыжын, мөгелер хүрежин кайын кыла бээр бис. Ол бүгү оюннар маевкада кирип турар-ла болгай. Чөпшээрээр-ле болзунарза, бистер, улуг назын-ныг кижилер, езулалды даң хаа-зында эрттирер бис. Чоннун улуг байырлалыга ол шаптык болбас. Бис оран-таңдывыска ойт-сиген, тараа-быдаа чаагай үнүн, мал-маган деңгел кирип, семис, чаагай болзун деп чалбарып, чажывысты чажып каар бис — деп, Дагба ирей тайылбырлаан.

Даргалар боданы берген. Чөпшээрел бээриниң харыысалгазын кым-даа алырында сестип турарын Оолчук Хайдыпович билип турган. «Ужурунда ындыг чөпшээрелди суму даргалары берип болур турган, ынчалза-даа көдээ Совет даргазы көңгүс ак хар аспаан. Ол черле ындыг дарга-ла болгай, бодундан улуг дужаалдыг даргаларның аксынче көөр, чүнү чугаалаан болдур, чүгле «чүүлдүг» деп каар, ол-ла кижжи болгай» — деп боданышаан, Оолчук Хайдыпович көдээ Совет даргазының арнынче көргөн.

— Че, канчаар бис, даргалар? Кым-даа, чүнү-даа чугаалаваан. «Бодуңар-ла болгап көрүңер, дарга!» дээнзиг партбюро кижигүннери Оолчук Хайдыповиче удур көргөн. «Мындыг эрлер-ле болгай болар, берге өйде кады шай-даа хайындырып алыры чөгенчиг апаар» деп, иштинде Оолчук Хайдыпович бодангаш, чугаалаан:

— Че, мындыг-дыр! Хоочун-нарың дилээн хандырар. Чоннун чаагай чаңчылың катап диргизер деп турар изиг күзелин мен деткир кижжи-дир мен. Ону чылдың-на эрттирер езулал кылып ап болуруңуң аргазы бар-дыр. Чүгле

бо езулалдың шажынчы талаларын оюп каапкаш дээрим ол. Мында кижизидилгелиг тала база бардыр деп көрүп тур мен. Оранчуртунун бойдузунга, ооң ар-арына, хем-сууна, бүгү байлактарыңа ээ-хумагалыг болур болза, эки-ле чүве-дир ийин. Ынчангаш хоочуннарың үзел-бодалын хүндүлөп көрээлиңер. Бистер дөгере шаа барып, бо өртем-чейден дөмей-ле чоргулай баар бис. Червисис, ооң байлактары ажы-төлүвүстүн өңчүзү болуп артып калыр. Хүндүлүг кырганнар, сүзүглел-езулачы кылып көрүңер, ынчалза-даа ынаар хөй кижжи элзиткениң херээ чок боор. Кыргыз улус боттарыңар орантаңдыңарга чажыңарны чажып,

силерниң хууда херээрне шыңгыы хынап, чогуур түнелдерни үндүрерин партийжи контролька дагыр мен, эш Ондар! — деп, райком секретары карактары ала-раңнады көргүлөпкеш, кончутунган...

Совхоз маевказының соонда, Оолчук Хайдыпович Ондарны шажынчы езулал кылырын бүгү тала-биле деткип, угааны чанган, балар шагның эстип төнер четкен кижилериниң аайыңга кирип, коммунист кижиниң, ам артында кожуунда эң хөй кежигүңнүг партия организацязының удуртукчузунун аталдарын биле тура бужартатканы дээш, ээлеп турар эрге-дужаалындан халааш, партия кежигүңнүдөн өскөлөргө шыңгыы өөрө-

гаш, чырыктарыңа хүлүмзүрүү шоно араак көстүп келген. Ойнаар-оол олурган төжөөндөн тура халааш:

— Олуруп, саадап көрүңер, авыралдыг даңгына! — деп, төжөкче холун айтып чалаан.

Авырал олурар бетинде Ойнаар-оолга костюмун тутсу каапкан. Ойнаар-оол аңаа кожоландыр олурар алган.

— Ойнаар, мени өршээп көр! Буруулуг болдум. Сени хомудадыр дивээн кижжи-дир мен ийин. Ойнадым. Баштакандым. Өршээп көр! — деп, Авырал шала аяар, муңгаргай чугаалаан.

— Ойт, ол чүү дээрин ол боор! Сен харын мени өршээ! Чүве билбес, муңгаттыңар чаш оол дег, үне маңап, ол канчаарым ол! Сээң

бар-ла болгай. Ынчангаш сээң чугаан дээрге, эң-не онзагай херээр кижиниң бедик, чаагай үлегериниң дугайында чүве-дир — деп, Авырал чугаалаан.

— Авырал дээрге, ачы-буян дээн эң-не ыдыктыг сөс-тур. Ындыг чаагай аттыг кижиге кандыг багай аажы-чаң турар боор. Сен мээң авыралым-дыр сен, Авырал! Авыралдыг чырык хүнүм сен! — дээш, Ойнаар-оол ону чыыра тырткан.

— Авыралдыг хүн шагда ашкан. Имбиринеп келди ышкажыл — деп, Авырал баштаканмышаан, эргелелдиг, чассыг, хоюг кылдыр харыылаан.

— Авырал, мээниң болуруңуң хөлчөк-ла күзээр-дир мен. Кезээ мөңгедэ аан. Менден сени кым-даа, чүү-даа кажан шагда чарып алгаш барбазың чүрээниң ханызындан дыка-ла күзээр-дир мен...

Авырал Ойнаар-оолдун бажын суйбавышаан, четчип долуп келген хөрээнге өйдүктүр чыпшыр тудупкан. Авазының хөрээнге сыңнып чассан, хензиг төл дег, Ойнаар-оол Авыралдың мойнундан кускапканы каапкан. Авырал та иштики сагыш-сеткилиниң кыйгызы чүве, та бойдустан ала-чайгаар чаялганыйн девиң чүве, ооң суук чымчак бажының дүгүн аяар, хоюдур суйбап олурган.

— Ийе, мен кезээде чүгле сээңи болур мен. Куштуң ийи чалгыны, кижиниң ийи холу дег болур бис. Ийе, Ойнаар, мен сээңи болур мен. Ийе, Ойнаар, мен сээңи болур мен. Чүгле сээңи...

— Чүрээң дыка дыңзыг соп тур. Ооң согуу: «Сээңи мен!» — дидир...

Авырал карактарын шийе каапкан. Ооң сеткилинге ыядыг болгаш коргуушкун катый хаара дойлууп, хайнып турган. Эрте-даа бол, орай-даа бол, Авырал мага-боттун-даа, сеткил-сагыштың-даа өске байдалче шилчилгези келирин билип чораан. «Кажан кезээде чүгле сээңи болур мен» деп даңгырагалаан соонда, аңаа бүрүнү-биле, чеже-даа сезинчиг болза, долузу-биле бердинер апаар. Ындыг байдалга таварышкан урууларың чугаагы-биле алырга, баштайгы дүндө ынак оглундан коргуп-сезинмес болза эки дээр-зин Авырал сакты хонуп келген. Ынчангаш Ойнаар-оолдун үжөнгөн, суйбаттыңан холдарын мага-бодундан чайлады итпээн.

...Тыптып, өөскүп келген кедергей чок, ханы хамарылга оларның кайызынга-даа кайгамчык улуг аас-кежиктиң изиг ханыышкынын сөңнеп, чер-дээрниң аразыңа киискидир ужуда берген. Ол болза, оларның сеткил-сагышының эң-не бедик, өндүр чаагай ужудуушкуну болган. Чүректи хөмө алаан кайгамчык чаагай сеткиишкин эң ылаңгыя Ойнаар-оолга бир хуулгазын тоолзуг кынып турган, ооң эрин ашкан чырыткылыг өөрүшкү-маннайы бүгү өртемчейни хүн-биле деңге чырыда бергензиг кынып турган. Ак-көк дээрден чер-өртемчейни хүн-даа эвес, ооң дың чаңгыс өшпөс, мөңгө чырыткызы — Авырал чайынналдыр чырыдып турган-даа ышкаш сагындырып турарын Ойнаар-оолдуң аңаа чугаалап турганын ол кажанда-даа утпас.

Күрүне шылгалдалары доозулган. Чеди ай эгезинде Авырал Кызылче бодунуң келир үедге хуу-салымынче уткуштур чорупкан. Башкы институтунуң ишти-даштында ада-иелер-даа, ол-бо кожууннардан келгилээн доозукчулар-даа эндерик. Авырал чааскаан келген, авазын-даа эдертпээн, ол хөөкүй маңаа келгеш, өдө-чара аажы-чаңгы, кошкул-хөрөңгилиг эвес, чүнү канчаптар ийик. Авырал черле кошкак өөреникчилерниң санынга кирбейн чораан, ынчалза-даа институтте кирериниң баштайгы шылгалдазынга үш апкан. Ол аңаа бүзүрвээн, ынчалза-даа чаргы-чаалы кылып, шуугаазын үндүрбээн.

(Уланчылыг).

Александр ДАРЖАЙ

КАЗАНАК

чалбарып, дагылганы кылыр болган-дыр силер. А бистер, албан кижилери, аңаа киришпээли. Бо-ладыр-ла — деп, Оолчук Хайдыпович үзе шийтпирлеп каан...

Хадыңныг-Дөргүннүн суг бажын дагыр деп турарының дугайында медээ суурга дыргын тарай берген. Улустун чугаазы-ла, дагылга апарган. Маевка манаан улуг-биче чон ооң дугайында барык-ла утуп алган ышкаш болган. Маевка биле дагылганың хүнү-даа келген. Оолчук Хайдыпович хамык чүвениң ынчаар өскөрлү бээрин черле билбээн, Хадыңныг-Дөргүнчө чүгле кырганнар боттары баар боор деп боданы, ыңгыр-жақтың бажын өрт чигени-биле дөмей болган. Дагылга деп чүү чүвөл ол деп сонуургаан чон байырлыг хуралды-даа утуп каапкан чүве дег, ынаар сөгүлгөш турупкан. Ол аразында партия райкомунун бирги секретары ажыл-агый аразыңа социалистик чарыштың шилчил чоруур Кызыл Тугун байырлыг байдалга тысып бээр-биле база чедип келген. Чонаадала кижиниң хөйүндөн чудурук безин сыңмастай бээр клуб мырыңай хос болган. Каш-ла кижжи келген. Райком секретары шугулдап айтырган:

— Чонувус канчап барганы ол? Хуралды эрттир удааны ол бе, Оолчук Хайдыпович?

Оолчук Хайдыпович харыылап чадап чыдырда, ону мурнай эреси хайнып, көдээ Совет даргазы Ойдуп хамыктың мурнунче үнүп келген.

— Дагылгада, дарга! Хадыңныг-Дөргүннүн суг бажын дагып турар. Хамык чон ында.

Райком секретарының карактары шуут-ла улгаткаш, дээрбектели берген соонда чидигленип, Оолчук Хайдыповичиниң арнын шивегей-биле үттей шанчып турганзыг кынып келген. Дарганың кадыг холунда киргенин, ооң килеңин чавырып чайладыптар арга чогуң Оолчук Хайдыпович долузу-биле медереп, ирейлерниң аайыңга кирбейн, шыңгыы болбаанынга иштинде хомудап турган. Кандыг айыыл ооң кырында диргелип келгенин ол билип турган.

— Ону кым чөпшээрээниң? Партком секретары чүнү көрүп турганың? Чүү кижиниң ындыг хоралакчы эгелээшкин ол? Дүрген хемчөөз алыңар! Ында чонну бээр клубче дарый хавырып эккелер! Улустан чорудуңар! А

диг болзун дээш үндүрүпкен. Партия райкомунун бюрозунун шийтпир эң-не аар, кадыг шийткел болган. Бюронун чамдык кежигүннери Оолчук Хайдыповичге шыңгыы доңгулда бээр-дир деп саналап турда-ла, райком секретары бодунун чүгле үндүрер деп бодалыңга турар болган. Оолчук Хайдыпович дис кырынга дүжер-даа четпээн, үндүрер болза, үндүрер-ле ыйнаан дээш өжөшкеш, чангып-чашпываан-даа. Партия-дан, ажылындан дүшкөш, Оолчук Хайдыпович суму-даа, кожуун-даа иштинге ажыл тыппаан, ажыл бар-даа болза, ол-бо албан-бүдүрүлгө черлериниң даргалары боттарыны саадаан олуттарындан чайлы бээринден сестир болган. Оолчук Хайдыпович тос айга чедир ажыл чок бастырып келген. Күзүн ол совхозтун бир кодан брак хойларын хүлээп алгаш, ол-ла хевээр малчыннап чоруй барган...

Хүн барың чүктүн дагларынын сирттериниң кырыңа саадай олурар дыштанып алган-даа чүве дег, ынаар аар ийинче чоорту чүлүп бады барган. Дагларда дээр-ниң тудушкан дилиндээ кызылхүннүн чалынындан, ак шырайлыг кыстарның ыятканды арны кыза бээр дег, ягаан-кызыл өң-биле шыптыныпкан. Шыкка оъттал чораан инектер сүт долу эмгилерин пат боорда ууп чоруур чүве-даа дег, далаш чок суурже кирип эгелээң.

Ойнаар-оол Хадыңныг-Дөргүннүн кара суунун кыдыында төжекте бажын доңгайтыпкан, ханы бодалче дүлнү берген олурганын Авырал эскерип кааш, өөрүй хона берген, дораан кылажын дүргедедиптер дээш, чаңгыс черге тура дүшкөн. «Күжүр Ойнаарның сеткил-сагыжында та кандыг бодал дойлууп турар чүве. Бодавыже, мээң кара сагыштымын коптарып, мээң ажынып-дарынып олур боор. Ону канчап чавыктырып алыр кижжи боор мен» деп, Авырал боданы каапкан. Оон сиден шылыратпайн, аяар Ойнаар-оолдун чанынга кылаштап чедип келген. Ойнаар-оол ону-даа эскер хире эвес куду доңгайтыпкан, блокнотта бир-ле чүве бижиттинип олурган. Ооң бүгү сагыш-сеткили, кичээңгейи — блокнотта.

Авырал чөдүре каапкан. Ойнаар-оол бажын көдүрүп келген, олче элдепсинип көргөениң соонда карактары хөглүү аажок чырыткылыны хона берген бол-

аайың-биле удур баштактанып ойнаар турган-дыр мен. Мени өршээ! — деп, Ойнаар-оол удур дилээң.

— Чок, сен мени өршээ! Дузун ажыдыпкан кижжи мен-не болгай мен.

— Че, ындыг болза, бурууну өршээп каайн. Ам сен мени өршээп көр, Авырал! Өршээр сен бе? — деп, Ойнаар-оол дилээң.

— Садыг ышкажыл, але! — дээш, Авырал хөглүү кончук каттыра каапкан. — Өршээп тур мен, Балыкчы Багай-оол! Ам өре чок мындыг бис аа?!.

— Ийе-ийе! — дээш, Ойнаар-оол олурган черинден тура халааш, өрү шурап, алгыра каапкан.

«Ийе-ийе!» — дээн алгыны боттарының ала унарнынче кирип сиңирип алган-даа чүве дег, хадыңнар чалыы оолдун үнүн өттүнүп чаңгыландырыпкан. Авырал биле Ойнаар-оолдун чоогунда хадыңнарга мыжырадыр эдип олургулаан кушкаштар бүрүлери шылырады, будуктарны сирлеңнеди ужул үнүп тургулаан. Чингезек кара сугнуң кыры база-ла бырлаш дээн ышкаш болган. Ойнаар-оол костюмун көк кырыңга дөжей салыпкаш, аңаа олурар алырга, Авырал төжектен дүжүп, ооң чанынга олурар алган. Олар чүнү-даа ыытташаан. Боттарының изиг-изиг тыңгылап каап олурарын кайызы-даа эскерип олурганнар. Ойнаар-оол Авыралды бир холу-биле кускапкаш араак тудуп алган, ооң адыжының чылыы эгин, чарынны чылыдып келген. Авырал Ойнаар-оолга бир дугаар ынчаар кускаптадып, бир дугаар ооң-биле ындыг чоок, эгин кожа олурар турар-даа болза, аңыгынып, ооң холун адыра октаваан-даа. Аңаа ынчаар Ойнаар-оолдун изиг тыңгынын дыңнап, таалаан чүве дег, даамчырап олурары чүдөн эргим, чассыг кынын хонуп келген.

— Улуг орус чогаалчы Антон Павлович Чехов кижиниң ады, арын-шырайы, аажы-чаңы-даа кайгамчык чараш болур ужурул дээн. Авырал, сээң арын-шырайыңа, аажы-чаңыңа адың дыка-ла тааржыр-дыр ийин. Ынчангаш бүгү тала-биле чараш-тыр сен — деп, Ойнаар-оол шала сүрээ-дексеп чугаалаан.

Авырал ооң арнынче элдепсинип көргөн. Херек кырында ол Ойнаар-оолдун бо сестеринге таалап олурган. Ынчалза-даа аңаа удурларың кызыткан.

— Сен хөлүн эрттир хөөреди бердиң ышкаш! Багай менде бүгү тала-биле чараш чүү деп аан. Аваачамның дың чаңгыс, чассыг уруула болгай мен. Мээң сеткил-сагыжымны коптарар чүве болза, кижжи сагыжыңга кирбес тос аажы

2006 чылдың 2-ги кварталында Тыва Республиканың хереглелинге аш-чем продуктуларын чедирер талазы-биле конкуруска киржириниң чагыгларын шүүштүрер болгаш өртөөн үнелээриниң протоколу

1.Садыглаашкынны чорудары: төлээлттирген орган

Күрүне чагыкчылары: Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы, Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызы.

Төлээлттирген орган: Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы

2.Конкуруска киржириниң чагыгларын шүүштүрер болгаш өртөөн үнелээрин чорудар чери, хүнү, үези.

Конкуруска киржириниң чагыгларын өртөөн үнелээри болгаш шүүштүрерин бо адреске чорудар: Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18. 2006 чылдың март 24-те, Москва шагы-биле 4.00 шакта эгелээн.

3. 2006 чылдың март 9-та № 219 Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле конкурс комиссиязының составын тодараткан.

3.1.1. Конкурс комиссиязының составында 13 кежигүннер кирип турар. Хуралды комиссияның 8 кежигүннери киржип турда эрт-

тирер. Хуралдың шийтпирин күштүг деп санаарыга эргежок чугула киржикчилериниң саны бар. Комиссия бүрүн эргелиг.

4.Күрүне керээзиниң кол чүүлү — аш-чем продуктуларын чедирери.

4.1.1. Конкуруска киржиринге кирген, ниити чагыгларын саны. Конкуруска 25 чагыгларны кирирген.

4.1.2. Конкуруска киржириниң чагыгларын сайгарып көргөн, киржикчилерге чагыгны таарыштыр тургузар дугайында медээ.

Рег. №	Конкурс киржикчилериниң ады	Почта адреси
002	«Аш-чем комбинаты» КХЭ	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Загородная, 25, тел:3-43-31
005	«Тывамолоко» КУБ	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Заводская куд. 36, тел: 5-32-02
007	«Урянхай» АУК, ККБ	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Набережная кудумчузу, 38, тел: 9-00-89
011	Хуу бүдүрүлгө Хертек Вера Владимировна	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 124, тел: 5-21-38.
014	«Компания Веста» КХЭ	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, 13, тел: 3-32-53, 35265
015	«Антонина» КХЭ	Тыва Республика, Сукпак суур, Горная кудумчузу, 4, тел: 95-3-36
021	«Тепличный комбинат» КХЭ	Тыва Республика, Каа-Хем суур, Тепличная кудумчузу, тел: 9-15-99
024	Хуу бүдүрүлгө Кысыгбай Долаана Александровна	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 41/84

4.1.3. Конкурсстун киржикчилериниң дугайында медээге үндезилээш, конкурстун киржикчилериниң кирген чагыгларын сайгарып көргөн, үнелелиниң талазы-биле чагыглар талазы-биле керээни күүседириниң байдалын ажыктыг кылдыр саналдап кири-

ген, чурум дугаарларын конкурс киржикчилериниң чагыгларынга тыпсыр дугайында шийтпирини хүлээп алгаш, чагыг бүрүзүнүң талазы-биле өртөөткү эвээжидир саналды кирирген.

2006 чылдың март 27-де Москваның-биле 12.00 шак турда, ко-

миссияның хуралы доозулган. Төлээлттирген органның күрүне чагыкчызының төлээлттирген төлээзи, хуралга олурушкан конкурс комиссиязының шупту кежигүннери протоколга атты салган.

2006 чылдың 2-ги кварталында Тыва Республиканың хереглелинге эм аймаан чедирериниң талазы-биле ажык конкуруска киржириниң чагыгларын шүүштүрери болгаш өртөөн үнелээриниң протоколу

1.Садыглаашкынны чорудары: төлээлттирген орган

Күрүне чагыкчызы: Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы

Төлээлттирген орган: Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы

2.Конкуруска кирген чагыгларын шүүштүрериниң болгаш өртөөн үнелээр чери, хүнү болгаш үези.

Конкуруска кирген чагыгларын шүүштүрер болгаш өртөөн үнелээриниң чагыгларын бо адреске чорудар: Тыва Республика, Чүлдүм кудумчузу, 18, 2006 чылдың март 26-да, Москваның-биле 4.00 шакта.

2.2006 чылдың март 9-та № 219 Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле конкурс комиссиязының составын тодараткан.

4.Күрүне чагыгын кол чүүлү — эм аймаа болгаш медицина угланышкынныг кылыглар.

5.1.1. Конкурс комиссиязының составында 13 кежигүннер кирип

турар. Комиссия кежигүннериниң 8-и киржип турда, хуралды эрттирер. Хуралдың шийтпирин күштүг деп санаарыга эргежок чугула киржикчилериниң саны бар. Комиссия бүрүн эргелиг.

6.Конкуруска киржиринге кирген ниити чагыгларын саны — 11.

7.Конкуруска киржиринге киргени чагыглар, киржикчилеринге чагыгны таарыштыр тургузарының дугайында медээ.

№	Киржикчилерге чагыгны тургусканы	Адреси
1.	«ННО»Нефрон» КХЭ	198099 Санкт-Петербург хоорай, Калинин кудумчузу, 13, (812) 3808828, 3251944
2.	«Корал-Мед» ХАН	119571 Москва хоорай, Фрунзенская набережная, 12 арын 1
3.	«Роста» ХАН Красноярский салбыры	660030, Красноярск хоорай, Пугачев кудумчузу, 2, арын №1, 2
4.	«Хиартрель» КХЭ	600000, Владимир хоорай, Гоголь кудумчузу, 20-А
5.	«Институт здоровья» ХАН	630091, Новосибирск хоорай, Ядринская кудумчузу, 14-209
6.	«Коператив» «Стрела»	667000, Кызыл хоорай, Интернациональная, 49
7.	«СибЦНИЛ» КХЭ	660022, Красноярск хоорай, П-Железняк кудумчузу, 1 «3»
8.	«Диагностические системы-Сибирь» КХЭ	Красноярск хоорай, П-Железняк кудумчузу, 16 «Д»
9.	«РОЛБ» ККБ	Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 71
10.	Хуу бүдүрүлгө Балганова Валентина Владимировна	Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 7
11.	Хуу бүдүрүлгө Сенди Аржаана Владимировна	Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 108-2

Конкурс комиссиязы конкурс чагыгын өртөөнүң үнелели-биле үнелелиниң шийтпириниң хүлээп алган:

1. Конкуруска киришкен чагыгларын сайгарып көргөнниң түннелинге үндезилээш, конкуруска киржиринге чөпшээрээр дугайында шийтпириниң хүлээп алган болгаш чагыглар № 2, 5, 8-тен 16, 29, 32, 33-тен 39-ка, 41-ден 48, 51, 53-ке чедир туружунуң талазы-биле конкуруска киржириниң чагыгын кирирген чүгле чагыс киржикчинни конкурс киржикчилери хүлээп алган (бо конкурс протоколунун № 1, 2 капсырылгасын

болбаан деп хүлээп алып).

2.Конкурс киржикчилериниң талазында саналдар кирбээни-биле, № 1, 2 капсырылгада айыттыг чагыгларга конкурс болбаан деп хүлээп алган.

3.Болбаан чагыглар талазы-биле күрүне чагыкчызы хереглекчилериниң дилээ-биле садып алып.

4.Бо протоколдун №1, 2 капсырылгасында айыттыг керээни күүседиринге ажыктыгының саналын бичиледир, оларның хемчеглериниң талазы-биле чурум езугаар дугаарларын күрүне керээзин күүседир чагыгга күүседир-биле кириер, чагыг

бүрүзүңгө өртөөнүң талазы-биле үнелелди бээрин конкуруска кирген чагыгларга, конкурстун киржикчилериниң дугайында медээ-де айтып турар.

2006 чылдың март 27-де Москваның-биле 12 шак 30 минута турда конкурс комиссиязының ажылы доозулган.

Төлээлттирген органның күрүне чагыкчызының төлээлттирген төлээзи, конкурс комиссиязының хуралга олурушкан шупту кежигүннери протоколга атты салган.

Апрель 1 — Оюн-баштак,

каткы-хөг хүнү

Өске дылда команда

Бир школага билии кошкак, орус дылга база чегей, харын шору спортчу дирткен бир эрни «Көдээ черге хамаан ийикпе» дишкеш, түр када күш-культура башкыладып каан. Эрези-хайынган эриң эге класс өөреникчилерин чыскаап алгаш, «На-лево!» деп командалап-ла дүжүргөн. Бичи кижилерде чүү боор, ужуру билдирери — солагай, а ужуру билдирери — оң-даа талаже эргилгеннер. Анаа-бир «ойтпак». Башкызы туруп-туруп, шыжыга бергеш, оларын чемелээш:

— Канчап барган улус силер. «Оң тала» дидим, ышкажыл — дээн.

Седип МОНГАЛ. Туман аразында кижилер

Машина-балгаттыг, магаалыг

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС

☺ Өртке удур щиттерде хумуннарның дүптери чүге шиш деп бодаар силер? А чүге дизе, өртчүлер халап үезинде ол хумуннар-биле аай-дедир маңчажып тургаш, чаңгыс черге хөөрежип, таакпылап олуруп бербезин дээш ынчаар кылып кааны ол-дур! ***

☺ — Бурган, өршээ! Сени хүнүнүң-не уткууру, сеңээ чыгычымчак сестер сөглээри, соок кежээлдерде үдээри, телефон-биле чугаалажыры хөңгүмге дээп тур! — деп аныяк оол таныжы кыска хорадап чугаалаан.

— Үргүлчү чечектер сөңнөп, халтыг шоколадтар садарга, кайы хире чарыгдалдар үнер деп бодаар сен! Мобильниктиң чарыгдалдары, саткан пирожикилерниң саны көвүдеди!

Таныжы кыстың карактарының чаштары хомуудаанындан бүлденейнип келген.

Оол: — Мындыг амыдыралдың меңээ херээ чок! Даарта дораан бадыланчып алыр-дыр, че! ***

☺ Херээженнерни чажыттар чажырып шыдагаш деп чүве окташын эвес чүве-дир. Олар чажыттарны чажыралы берге айтырыг деп чүвени эки билдирер, ынчангаш ону коллективтик чажыралын бодаарлар. ***

☺ Студент самбырага төгерик шыйып турган. Ооң төгериниң дыка таптыг боп-борбак болганын эштери кайгал көргенер. Сактырга-ла циркуль-биле шыйган ышкаш болган.

Башкызы айтырган: — Төгерики ынчаар каяа чуруп өөренип алдың? — Шеригге ийи чыл иштинде эт тыртар машина долгап турдум — деп, ол чоргаар харыылаан.

☺ Автобус чолаачызы: — Хүндүлүг пассажирлер! Улуг назылыг кижилерге олуттарыңарны чайлап бериңер, ооң-биле нервинерни камнап алыр силер! ***

☺ Фильмнерниң кыска утказы: Голливудтун — шуптузу дириг артар. Кыдаттын — шуптузу өлүп калыр. Орустарның — эзирээш, шуптузун садып ижиңер. ***

каас-чарап бажыңче башкы са-

лаазы-биле Барбажык айыткаш: — Бо бажыңга кирген ийик сен бе? — деп, эжинден айтырган.

— Эжиин ажыдып, эргинин артап көрбээним бажын-дыр. Кирерге кандыг бажын-дыр ынчаш — деп, эки удур айтырган.

— Каас-коязы кайгамчык-ла. Эт-севи бажың сынмас. Шалалары, ханалары шупту хевис-биле бүткен. Эрээн-шокар чечек ыш-каш. Арбын көвей дагаа малдыг, алгырышкан хаваннарлыг. Бажын ажыр баяан улус. Ол хирезинде бажыңында радио, сонуургап номчуур номнар чок, солун-сеткүүл чагытпаан боор улус.

Ындыгларны «туман аразында азып чоруур кижилер» дээр ийик-пе деп, Барбажык бодалын чугаалаан.

Бораш ОНДАР.

☺ Американ турист Кыдатка чедип келген. Чурттуң онза-солун черлерин көргөш, амыдырал-чурталганын айтырыгларын сонуургап эгелээш:

— Кыдаттын чурттакчыларының саны чечел?

— Ийи миллиард ажыг...

Американ кижини ыттавайн боданып тургаш:

— Оон өске чүнү кылып турар силер?.. ***

☺ «Аэрофлоттун» самолету ужул чораан. Пассаждерден стюардесса айтырган:

— Чемненир силер бе?

— А силер чүнү сүмелээр силер?

— «Ийе» азы «Чок». ***

☺ Ресторанга:

— Бо дагаа бе?

— Чок, чиир чем-дир. ***

☺ Дикторнун сергек үнү дыңнаган:

— PEPSI-ден солун медээ!!!

Соса-Соланың заводу өрттенген!!! ***

☺ — Эмчи, иштим аарып тур, туалетче хүнде 10 катап маңчаар-дыр мен.

— Сестра, суларадыр эмден бериңер. Ам маңчавас, а аңа чурттаар силер. Дараазында кижини! ***

☺ Конторага коргунчуг уржуктарга чедирген улуг чажырыг эрте берген. Хорадаан начальник эрээлге кире халып келгеш, ажылдакчызын сегирип алган:

— Бис ийиниң кайы бирээви мугулай-дыр. Сен бе азы мен бе!

Ажылдакчызы таваар:

— Дарга, силер мындыг оваарымчалыг болгаш дуржулгалыг кижини ажылга мелегей кижини хүлээп алыр эвес силер. ***

☺ — Авай, мени мелегей дидир... — Уруум, сеңээ кым ындыг чүве чугаалады?

— Сээктер, авай... ***

☺ Аэропортка ийи аныяк уруг олурган. Бирээзинден өскези айтырган:

— Көр даан, самолеттарның улуун, оларны канчап оорлап турар чоор?

— Мелегей кижини сен бе? Олар дээрге, бичини чорда оорлаар чүве-дир... ***

ШЫН
e-mail:shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнун оралакчызы —1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, кездээ ажыл-агый, улутпур килдистер —1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9276. Чагыг 33.

АГАР САҢЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бурүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011. ТР-нің Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.